

SKJ 3 – BESEDOTVORJE, BESEDOSLOVJE 03/04

I. Sklop

1. Slovar jezika glede na slovnico

Slovar = nabor poimenovalnih možnosti, ki jih določen jezik ima v najširšem smislu → poimenovalne možnosti niso samo formalne besede, ampak so tudi stalne besedne zveze, sestavljene iz najmanj 2 formalnih besed (celota poimenovalnih prvin (leksika) tvori slovar). Je del pasivne zavesti jezika, lahko pa tudi aktivne, ko iz slovarja aktualiziramo tisti nabor, ki ga potrebujemo za določeno besedilo. Slovar se vpenja v slovnico s kategorialnimi pomenskimi sestavinami (spol, živost, pojmovnost).

Slovnica = nabor urejevalnih možnosti, zakonitosti, nabor pravil, po katerih urejamo poimenovalne enote v smiselna besedila od najmanjšega možnega elementa navzgor → začnši od minimalnega besedila, to je stavčna poved, ki ima izraženega vršilca dejanja in dejanje samo (reki, pregovori) na strukturni ravni (začne se že pri povezovanju morfemov, nato vgrajuje v slovar – uslovarjene so tudi stavčne povedi). Pravila so sekundarna, spoznana kot prav, ki je posledica raziskovanja in študija → spoznano na podlagi jezikovnega sistema tako, da ga razumem kot dinamično, odprto možnost, ki je sposoben reagirati na jezikovno realnost, jezikovno rabo. S sistemom preučujem živ, dinamičen jezik.

Ločevanje slovnice in slovarja je mogoče le na metajezikovni ravni: jezik je nedeljiva celota → prepoznavnost slovarja in slovnice je medsebojno pogojena → načelo urejevalnosti je vgrajeno v slovar v slovnično gradivo. Problematika slovnice sega v slovar in hkrati problematika slovarja sega v slovnico. Slovnica se vgrajuje v slovar že na ravni t. i. sintagmatike morfemov, distribucije morfemov, kako se kaj kam razvršča → to je problematika slovnice, morfematika v smislu tvornih elementov leksema pa je del slovarja.

2. Vidiki preučevanja slovarja jezika

Slovar jezika (kot abstraktni in ne kot konkretni pojem), lahko razlagamo oz. preučujemo na 3 načine, oz. 3 vidiki razlage:

1. izrazni vidik razlage (semaziološki vidik) → izrazna podoba besede oz. poimenovalnih enot (gre za neprekinjen zbir glasov v govoru ali črk v zapisu)

Deli leksema (tj. beseda (tvorjena/netvorjena, stalna besedna zveza) ponavadi niso zamenljivi in vanje tudi ne moremo vstaviti drugih morfemov ali pa jih nadomestiti z drugimi, ker drugače neka slovarska beseda ne spada več v slovar oz. ni več del jezikovnega sistema.

2. skladenjsko-funkcijski vidik razlage → slovnični denotat (=slovarski denotat v najširšem smislu) → gre za različno predmetnost, ki jo ta izrazna podoba nosi s seboj
Gre za to, kakšno vlogo opravljajo slovarske besede oz. leksemi v stavku → njihove skladenjske vloge (stavčni členi). Govorimo o t. i. denotatu, ki ga s seboj nosijo različne besedne vrste, ki v stavku opravljajo različne skladenjske vloge kot stavčni členi. De Saussure je rekel: „Jezik je izraz, ki nosi s sabo smisel, pomen predstavo o svetu in sebi, vsebino ...“

3. pragmatični vidik

V katerih zunajjezikovnih okoliščinah lahko uporabimo določen leksem. Pragmatične okoliščine moramo prepoznati, saj so pomemben dejavnik uporabe slovarskih enot.

Gre za to, da z lastnega vstopanja v svet izraza in vsebine lahko kaj objektivno ali stilno zaznamujemo → z različnimi izrazi izrazimo neko pojavnost: ekspresivi (gozd – hosta), antropocentrična poimenovanja za človeka (npr. osel). Ali vstopa tvorec izraza v pomen le-tega, ali je zmožen izraz modificirati po lastni presoji. V katerih znotrajjezikovnih okoliščinah lahko uporabimo nek leksem → gre za pragmatični vidik (Dober dan! → uporabimo lahko samo ob vstopu govorca v prostor → gre za lekseme, ki so vezani na kulturno rabo, upoštevati moramo pragmatične okoliščine.)

3. Onomaziologija in semaziologija z vidika slovarja

S stališča jezika govorimo o 2 jezikovnih vidikih, ki vplivajo na zasnovo slovarja.

Semaziološki vidik: izhaja iz nabora črk/glasov in nam predstavi izraz oz. izrazno podobo nekega leksema. Pri semaziološkem vidiku torej izhajamo iz izraza in se sprašujemo: Kaj nam izraz pomeni? (npr. gre za nabor črk, glasov → m-a-č-k-a) → kaj pomeni slovarski izraz (npr. šola) določenega jezika oz. katera izmed množice predstav mu ustreza → vidik je semaziološki.

Na semaziološkem načelu temeljijo vsi tipi slovarjev, ki so leksemski, izraz tako ali drugače jezikovno pojasnjujejo; gre za eno- ali večjezične slovarje, lahko razlagalne (razlagajo to, kar prinaša označujoč nabor glasov), sopomenske, problemsko omejene, npr. stilistične, besedotvorne, morfemske – skratka vse, ki temeljijo na pojasnjevanju takšnega ali drugačnega slovarskega izraza.

Semaziološki slovarji so nam veliko bližji, imajo še veliko podtipov:

- SSKJ – enojezični razlagalni slovar – s sredstvi istega jezika po določenih relevantnih načelih opiše vsebino določenega izraza (označevalca). Leksikografsko popolnoma ustrezen slovar smo dobili Slovenci konec 19. stol. → 1894/95 Pleteršnikov slovensko-nemški slovar, ki je 1. semaziološki slovar, ki je verodostojen, relevanten glede na svojo zasnovo. Je dvojezični slovar. Iztočnicam so dodane nemške sopomenke, vendar so v veliki meri slovenske iztočnice v slovenskem ali nemškem jeziku razložene (razlaga v nemščini ali slovenščini), poleg so obvezne nemške sopomenke. Pleteršnik je naredil slovar v slabih 10 letih, v glavnem sam v smislu redaktorstva, imel pa je mrežo, v smislu raziskovalcev gradiva, terminoloških svetovalcev, pravopisnih bralcev, bralcev ...

Onomaziološki vidik izhaja iz denotata oz. predmetnosti. Nek označevalec vzpostavi s svojo izrazno podobo, referenčno razmerje do označenca oz. označenega in mu s tem da nek pomen (oz. vsebino denotat oz. predmetnost) ter ga s tem poimenuje. Gre za t. i. onomaziološki vidik, ki se sprašuje s tem, kako kdo/kaj poimenuje (kako se imenuje kdo/kaj). Na onomaziološkem načelu temeljijo poimenovalni npr. slikovni slovarji → če je seveda mogoče s sliko predmeta predstaviti splošno predstavo o njem (pojmem predmetnosti) → zlasti kakšni slovarji naravoslovnih področij. Onomaziološko načelo je v podstavi slovarjev, ki nejezikovno (neverbalno) vsebino, predstavljeno načeloma slikovno, grafično, verbalizirajo: slikovni slovarji so aktualizirani, npr. za različna strokovna področja (zlasti za naravoslovje → naravoslovno-tehnične vede; onomaziološki pristop je pojmovno zelo omejen) → ob razlagi je v slovarju lahko tudi slikovna predstavitev denotata in drugo. Prvi slikovni slovar je napisal Gradišnik, danes slovarji združujejo oba vidika, a čistega onomaziološkega slovarja Slovenci nimamo.

Jezikovni znak z onomaziološkega in semaziološkega vidika

$$\begin{aligned} JZ &= \frac{\text{označevalec}}{\text{označenec}} = \frac{\text{označujoče}}{\text{označeno}} = \frac{\text{izraz}}{\text{vsebina}} = \frac{\text{Kaj pomeni izraz?}}{\text{Kako se kdo/kaj poimenuje?}} \\ &= \frac{\text{nabor glasov/črk}}{\text{predstava, ki jo nabor nosi s seboj}} = \frac{\text{s-o-n-c-e}}{\text{☀}} = \frac{\text{semaziologija}}{\text{onomaziologija}} \end{aligned}$$

4. Tipologija slovarjev glede na zasnovo

Po kakšnih načelih lahko predstavljam nabor slovarskih enot: knjižno-slikovno → vezani zlasti na naravoslovno-tehnične vede, saj težko slikovno narišeš npr. žalost. Onomaziološki pristop je zelo omejen.

Ločijo se glede na:

❖ *denotat*

- Denotat je lahko okamenelo govorno dejanje v določenih pragmatičnih okoliščinah (stavčni frazemi). To je frazemski (frazološki) slovar. Pomemben je tudi slovar, kjer bi bila rekla poimenovalne enote jezika, najmanj dvobesedne, ki so stalne, sem sodi tudi vsa terminologija.
 - Slovar, ki se navezuje na prvine govornega dejanja → govorec ali dejanje samo, gre za nabor krajevnih in časovnih prislovov in iz njih tvorjenih pridevnikov: tu, tam, levo, desno, sem, tja → pomen je določljiv glede na to, kje se govoreči nahaja; lani, sedaj, jutri, prej → glede na trenutek govorjenja. To bi bil zelo skromen, a uporaben slovarček, zakrita govorna dejanja izražate 2 modifikacijski besedni vrsti: medmet in členek.
 - Denotat je lahko tudi skladijsko oz. sintagmatsko razmerje → gre za nabor leksemov, ki izražajo razmerja v primarni funkciji (vezniki, predlogi) in v sekundarni funkciji (zaimki).
 - Slovar, ki prinaša pomene, interpretira denotat – pridevniško besedo, samostalniško besedo, vsebina teh denotatov je taka, da jo lahko predstavim v medsebojni navezavi – navezujem en pomen na drugega.
- SSKJ prinaša: frazeologijo (stavčno in nestavčno), govorna dejanja, tudi nejezikovno sporočanje (glavo gor, dol), prislove vezane na prvine govornega dejanja, medmete, pomene ključnih besednih vrst, le členkov nima.
- ❖ *tvorca besedila* → avtorski slovar (oz. slovar avtorja) → popisovanje leksike, pojmovni svet določenega avtorja (npr. Prešerna, Cankarja ...)
- ❖ *časovno obdobje* (časovni slovar) → npr. slovar protestantizma (to je pomemben čas za tvorjenje slovenščine), časovni slovarji so lahko:
- zgodovinski
 - sodobni
 - sinhroni
 - diahroni
- ❖ *kako predstavlja leksiko* → semaziološko ali onomaziološko; metajezikovno razloži in predstavi določen pojem → ga postavi v širši pojmovni svet: kaj je učitelj? Učitelj je človek, ki se ukvarja s poučevanjem, a pride do stopnje, ko se širjenje pojmovnega slovarja zapre, ne moreš več razložiti, kaj je npr. bitje.
- slovar hipernimov; odgovarja samo kaj je kaj/kdo: npr. omara je pohištvo.

- Slovar sinonimov: moraš določiti, kaj je sinonim, 2 ekstremni stališči: 1. sinonimov nimamo; 2. vsak sinonim ima v jeziku funkcijo, vlogo, ni odveč.
- ❖ *slovar različnih zvrstnih področij*, npr. Slovar slovenskih narečij, pokrajinski slovar ...
- ❖ *terminološki slovar*

5. Razmerje med leksikologijo in leksikografijo

Leksikologija = slovaroslovje = veda, ki proučuje poimenovalno stran jezikovnega sistema, njegov slovar v najširšem smislu → veda o leksemih kot poimenovalnih enotah jezika. Ponavadi skupaj s slovnico oz. gramatiko tvori celovit jezikovni sistem. Ukvarja se z vprašanjem:

- slovarskega pomena
- vprašanjem jezikovne kategorialnosti
- vprašanjem razmerja med slovnico in slovarjem
- vprašanjem opredelitve pomena, tako da bo ta prepoznaven v slovarju
- iskanje posebnih pomenov
- iskanje konotativnosti (=ali je razmerje med izrazom in denotatom nevtrarno ali neomejeno ali ima prvine lastnega razmerja govorca do predmetnosti (npr. čustvenost))
- pragmatiko, saj določeni leksemi sodijo v določene okoliščine, ki tudi spremljajo slovar jezika (npr. dober dan)
- v slovar jezika sodijo tudi zunajjezikovne okoliščine, povezane s kulturnim krogom (npr. kimanje)

Leksikografija = slovaropisje = veda o možnostih predstavitve leksemov v različnih tipih slovarjev. Je aplikacija leksikologije, kako besede na abstraktni ravni vključiti v smiselno knjigo, ki bo odsevala jezikovno realnost. Je prenašanje mikrosistemov, ki so tematsko določeni v knjigi. Ni le aplikacija, temveč je leksikologija pomoč leksikografiji (torej leksikografija izhaja iz leksikologije). Leksikografija je v jedrnem delu vezana na slovarsko interpretacijo jezika, je aplikativna veda, kako interpretiram leksem v različnih tipih slovarjev. Skupna enota obeh je leksem, vendar:

- Leksikologija ima poudarek na pomenu leksema
- Leksikografija ima poudarek na leksemu z vso svojo pomensko strukturo (celotno geslo)

6. Razumevanje slovarja jezika v 19. stoletju (Miklošič, Levstik, Pleteršnik)¹

Pri nas se pojavi jasna zavest o tem, kaj slovar jezika je, sredi 19. stoletja.

Miklošičeva namera: 1850 piše J. Muršcu, namerava predstaviti slovar predvsem takratne sodobne slovenščine, tako, da je najprej popisan oz. vknjižen pojmovni svet slovenskega prostora in šele nato ustrezniki drugega jezika. Temeljni preobrat = spoznanje o posebnostih, enkratnostih prek jezika oz. slovarja izraženega slovenskega sveta. Miklošič pravi, da mora dober slovar povezovati ustrezni zasnovi prilagojeno gradivo s sodobno stopnjo jezikovne znanosti, zato se mu zdi:

- Murkov slovar zastarel
- Janežičev nemško-slovenski slovar umetna tvorba in dobeseden prevod iz nemškega jezika.

Ne slovarja ne slovnice ni Miklošič nikoli napisal (Primerjalna slovnica slovenskega jezika → rokopis slovarja → danes izgubljen)

Levstik: dela: Napake slovenskega pisanja (1857/58), Kritika Cigaletovega slovarja (1860). Ob izidu Cigaletovega nemško-slovenskega slovarja je Levstik napisal razmeroma negativno kritiko tega slovarja, v katerem je tudi predstavil svoje razumevanje modernih slovaropisnih načel. Povzel je Kopitarjevo stališče, „da mora slovar besede zbirati, ne delati“ in ocenil, da za vsaj približno ustrezen slovensko-nemški del manjka še veliko predvsem živega besedišča. Vloga jezika kot temeljnega najrazpoznavnejšega izraza kulturnega in sploh izkušenskega sveta njegovih nosilcev. Potrebujemo slovar, ki bi temeljil na našem pojmovnem svetu (=kot prej Miklošič in Kopitar). Za slovenski jezik so nepotrebni vsi denotatni kalki (ki nimajo v slovenskem prostoru svojega referenčnega sveta). Ko je bil 1865 imenovan za urednika in mu je bilo izročeno vse nabrano gradivo, pa kot da je pozabil na svoja stališča – začel etimologizirati kljub nedvoumni Miklošičevi oceni, izrečeni v Ljubljani že leta 1859, da za izdelavo etimološkega slovarja ni usposobljenih ljudi. Zaradi odmika od zamisli o slovarju, ki naj bi bil zakladnica slovenskega zlasti živega jezika, mu je bilo slovarsko delo po treh letih (1868) odvzeto.

Da pa so bile ideje o slovarski zasnovi vendarle ves čas precej različne, da je živela tudi zamisel o neke vrste zgodovinskem slovarju, je razvidno iz Krekovega mnenja, izrečenega še leta 1880, da na podlagi zbranega gradiva ne more nastati zgodovinski slovar, ki bi imel znanstveno vrednost.

¹ Slovensko leksikalno pomenoslovje in članek: Aktualnost Pleteršnikovih slovaropisnih načel.

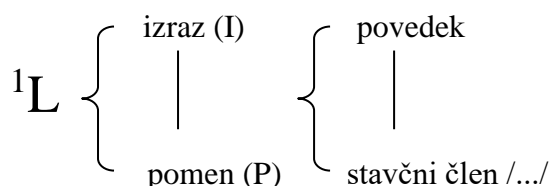
Pleteršnik (profesor klasične filologije, kulturnik, prevajalec, esejist): dojame Miklošičeve in Levstikove slovarske vizije. Bil je pripravljen spoprijeti se z danim gradivom in skladno z njim oblikovati delo, ki naj bi zrcalilo predvsem živi jezik s konca 19. stoletja. Leta 1883 je postal urednik slovensko-nemškega slovarja, financiranega iz zapuščine ljubljanskega škofa Wolfa. Delo je dokončal v dobrih desetih letih. Njegov slovar je prvi s tujim jezikom neobremenjen popis slovenskega sveta (nem. prekrivnost/različnost)

7. Beseda glede na leksem (slovarsko besedo)

Beseda = pojmovnost v jeziku, ki ima ustrezno izrazno podobo in pomen. Izrazna funkcija besede = neprekinjen potek glasov in črk; npr. r-i-b-a. Skladenjska funkcija besede = glede na vlogo v stavku, npr.: Riba plava v morju. (os., pov., p. d. k.). Slovarska, leksikalna funkcija besede = glede na to, kakšen pomen ima beseda; npr. riba = žival z luskinami.

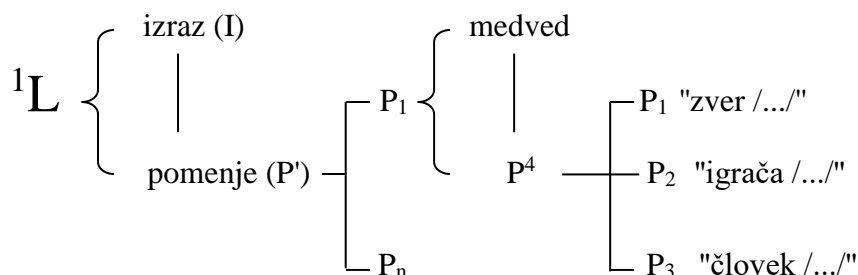
Leksem = temeljna poimenovalna enota jezika.

- Enopomenski = simetrični (skladni) jezikovni znak, je dvočlenski, sestavljen iz: izraza/formativa/izrazne podobe ter iz pomena semema (P)/vsebine (aktualizirana v smislu pomena). To so v večini terminološka pojmovanja (največkrat) znotraj ene stroke (tudi izjeme), netvorjene besede.

Tako razumljen leksem je torej pomensko aktualiziran de Saussurjev (jezikovni) znak.

- Večpomenski izraz leksema ustreza več med seboj povezanim pomenom → skupek pomenov večpomenskega leksema = pomenje (P') = semantem. V tem primeru je asimetrični, neskladni jezikovni znak. Znotraj leksema je razmerje med izrazom in vsebino nespremenljivo → ko je enkrat socializirano (ko ga nosilci določenega jezika sprejmejo).

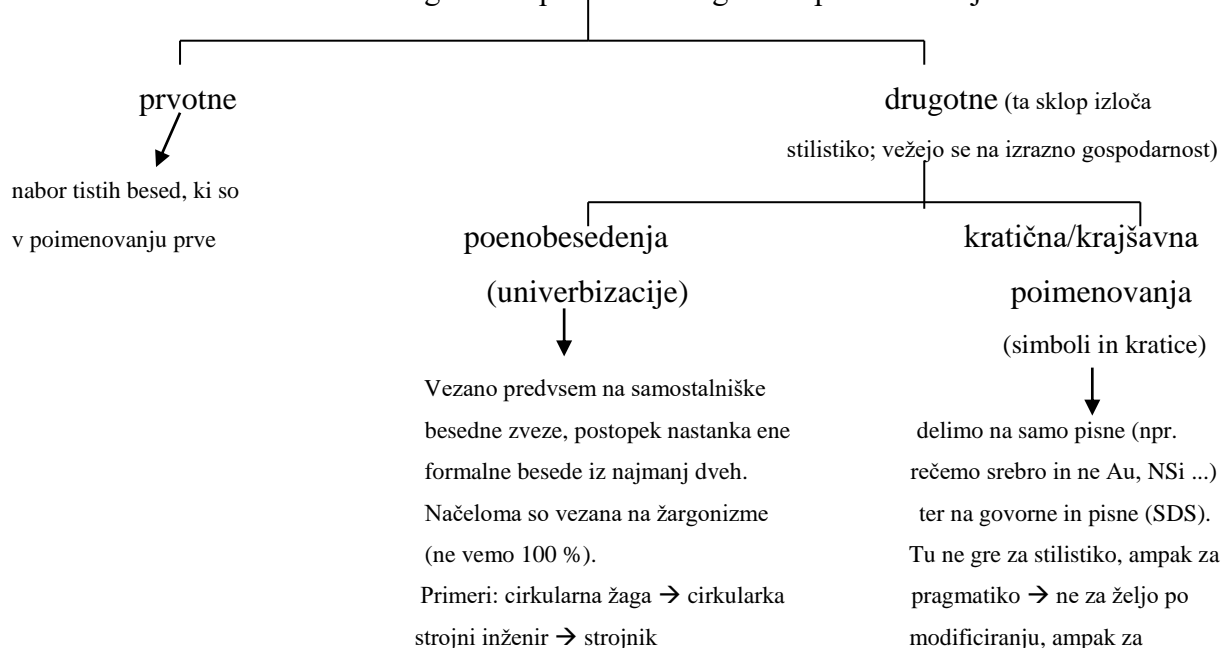

Beseda – leksem: gre za to, da je leksem širši pojem od besede, saj zajema: že omenjeno besedo in besedno zvezo (črna mačka). Izrazna podoba leksema ni prekrivna s pojmom besede, leksika pa ne s pojmi besedišče, besedje, besedni zaklad. Med temi pojmi gre za hierarhično razmerje: leksem in leksika sta nadpomenki besedi oz. besedišču, besedju, besednemu zakladu. Poimenovalne enote jezika niso samo besede, ampak tudi stalne (nestavčne) besedne zveze in leksikalizirane krajšave (kratična poimenovanja, simboli), ki so lahko nastala iz besede ali besedne zveze. Besede in stalne besedne zveze (skupaj s svojo kratično izrazno podobo) sta torej delni množici, ki predstavljata leksiko določenega jezika.

8. Stalna besedna zveza

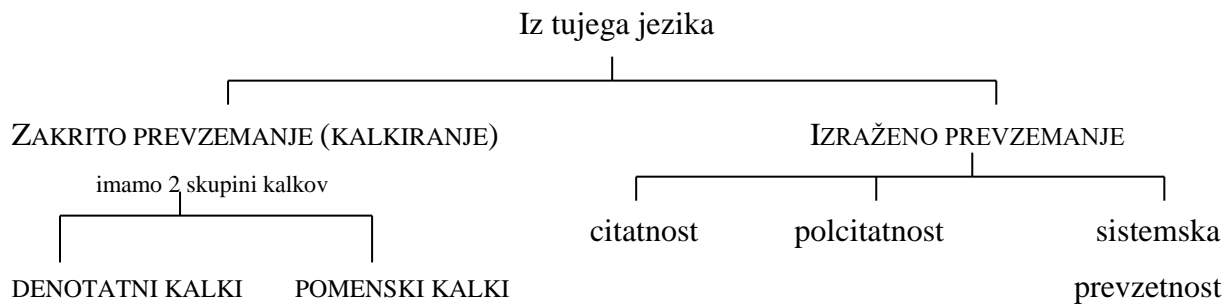
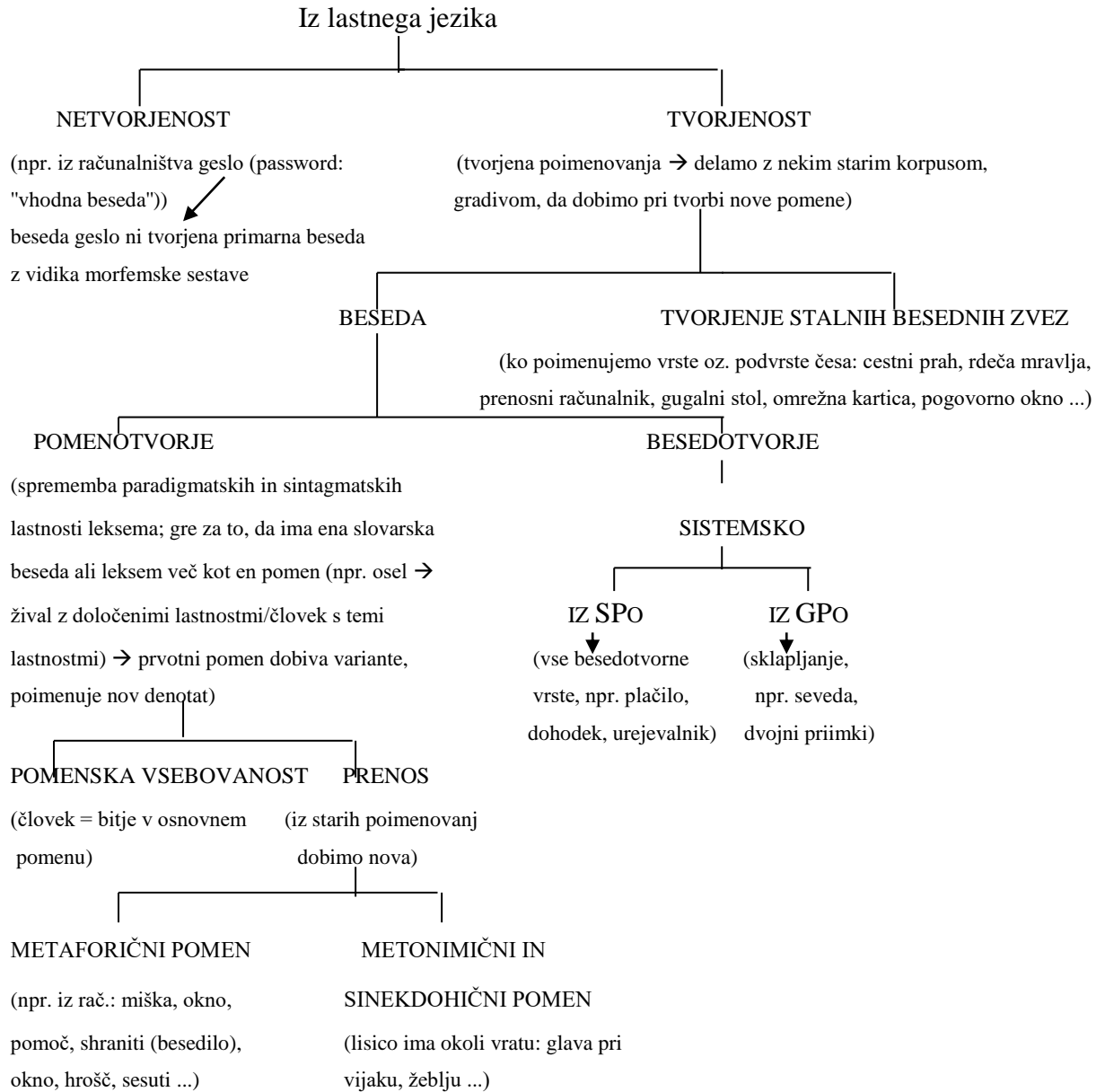
V primeru, ko lastnostni pridevnik kot eksogeni leksem izgubi sposobnost stopnjevanja, gre za (konverzni) prehod med vrstne pridevnike – s samostalniškim jedrom tvori stalno besedno zvezo. Stalna besedna zveza je slovarska enota, ki po govornem dejanju ne razpade (= neodvisna od govornega dejanja). To je vsaka zveza samostalnika z vrstnim pridevnikom (toda ni nujno, da je samo vrstni pridevnik) → npr. gugalni stol, mož beseda. Prid_{v1} v celoti ne morejo prehajati v povedkovo določilo, iz njih torej ne morejo nastajati konverzni povedkovniki: ev. zveze kot: (Ta) stroj je šivalni razlagam z izpustom (Ta) stroj je šivalni (stroj). Je del slovarske besede oz. leksema. Stalne besedne zveze kot slovarske enote so lahko priredne ali podredne.

9. Poimenovalne možnosti glede na prvotnost/drugotnost poimenovanja

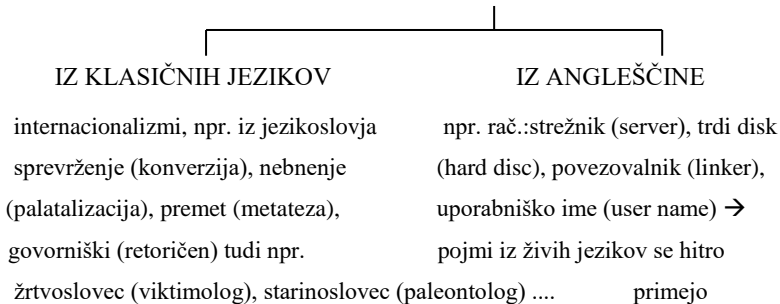

gospodarnost izraza (cm → centimeter)

10. Tipologija prvotnih poimenovalnih možnosti

izrazje, ki je brez denotata v jeziku ohranitev izbire pomenskih sestavin –
prejemnika; pojmi iz materialne, semov, ohrani se notranja hierarhija, funkcija
duhovne kulture; tip: taverna, boršč, pomenskih sestavin kot jo ima izvorni jezik
kurtizana → zapiše se, kot se izgovori (ohranja se tuj pojmovni svet). Pogosti so v
strokovnem izrazju. Lahko nastanejo dvojnice
npr. Hochoffen = visoka peč = plavž

11. Formalna razlika med besedotvorjem in pomenotvorjem

Besedotvorje: veda, ki se ukvarja s prepoznavanjem postopkov nastajanja novih besed po tvorbeno pretvorbeni poti; nauk o tvorbi besed – proučuje določeno množico besed, ki so deljive na obrazilo in besedotvorno podstavo, npr. miz-a. Pri besedotvorju imamo obrazilne morfeme, s katerimi vnašamo nove pomene, pri tvorjenju pomenov pa nimamo nobenega posebnega izrazila, ki bi bil dodan in bi spreminjal pomen → ko besede poimenujejo novo predmetnost, nimajo lastnih izrazil, ki bi jih spreminjale, spreminjajo pa svoje okolje. Pri besedotvorju imam opraviti z izrazno drugačnostjo → najmanj en morfem je več, zato je to samostojno geslo. Tvorjenka ima glede na netvorjenko najmanj en morfem več. Prepoznamo pa relacijo z motivirajočo besedo, kljub temu, da ima tvorjenka en morfem več.

Pri *pomenotvorju* imamo opraviti z enim samim izrazom/eno samo izrazno podobo, v knjižnem slovarju jezika nimam opraviti z eno samo iztočnico, a ta iztočnica mora imeti najmanj 2 pomena, da lahko rečem, da je tisto geslo pomenotvorno, motivirajoče. Pomenotvorje ni samo sposobnost jezika, je samostojna poimenovalna možnost, ki jo imajo jeziki. Pomenotvorje je samostojen postopek, izhajamo iz novega, drugačnega denotata, ki dobi več pomenov, ti pa vedno ostanejo povezani z osnovnim motivirajočim pomenom.

Besedotvorje skupaj s pomenotvorjem zavzema ključno mesto v poimenovalnih možnostih, ki jih ponuja lastni jezik. Pri besedotvorju gre za izrazno drugačnost, ki se kaže v najmanj enem morfemu več glede na motivirajočo besedo, oz. najmanj en morfem več imajo tvorjenke, ki so nastale pri besedotvornem postopku od t. i. motiviranih pomenov, to se pravi poimenovanj, ki

so nastali po pomenotvornem postopku. Te se formalno ne ločijo od motivirajočega pomena/tvorjeni pomeni se ne ločijo od netvorjenih pomenov/motivirani pomeni se ne ločijo od motivirajočih.

Npr. lisica 1. zver /.../

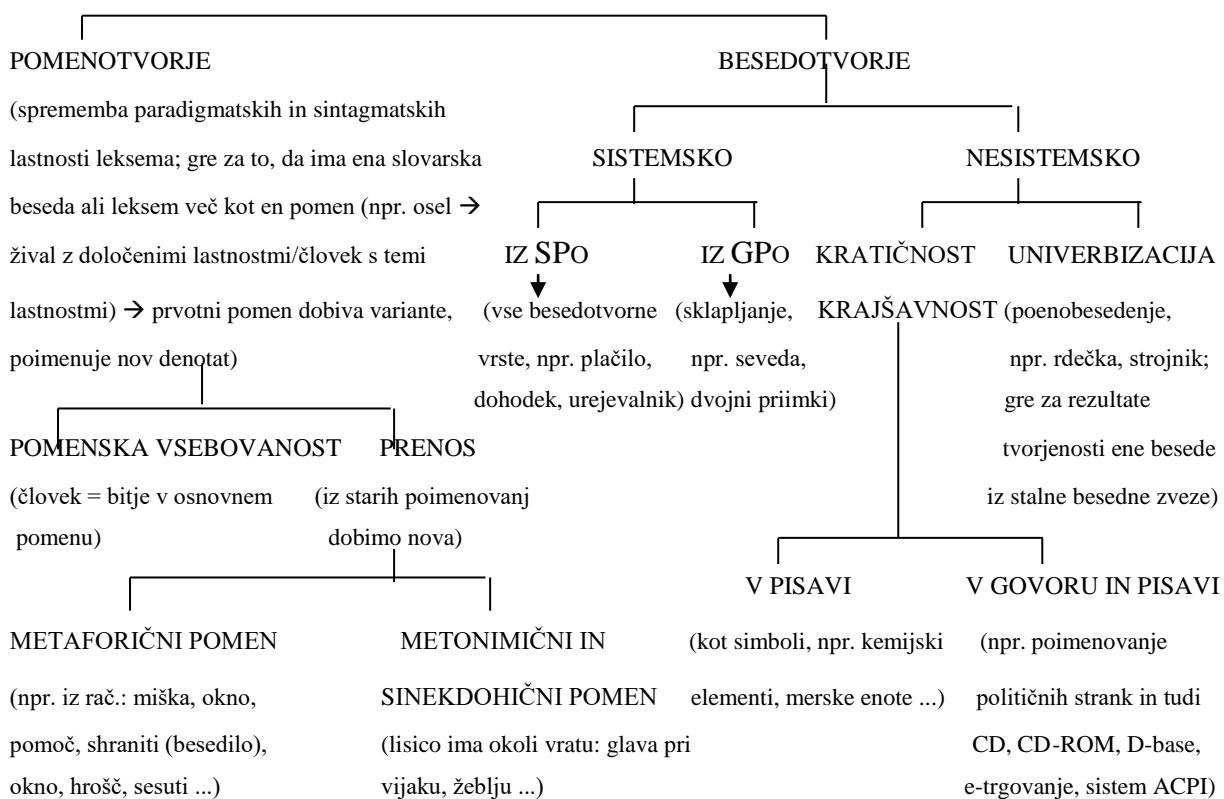
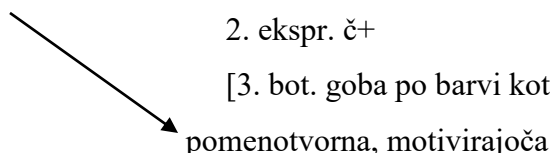
2. konotativni "pomen" (ekspr.) človek /.../

bistvena razlika od:

lisi(č)-ka → tvorjenka 1. majhna lisica č-

2. eksp. č+

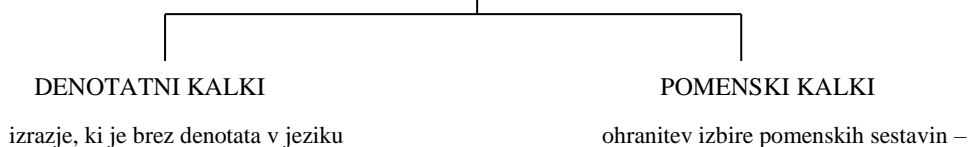
[3. bot. goba po barvi kot lisička]

12. Kalkiranje – tipološka predstavitev

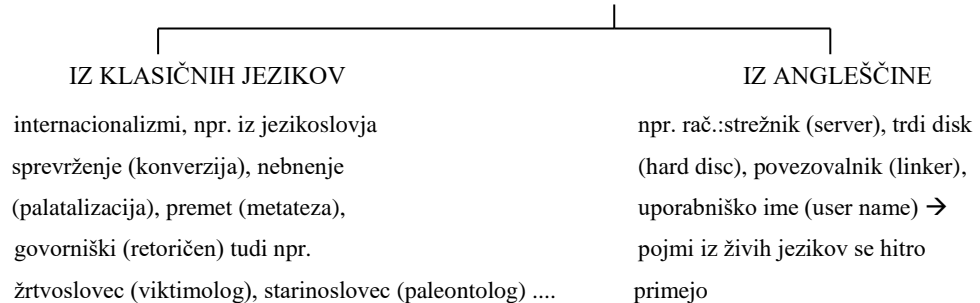
ZAKRITO PREVZEMANJE (KALKIRANJE)

imamo 2 skupini kalkov

prejemnika; pojmi iz materialne, duhovne kulture; tip: taverna, boršč, kurtizana →zapiše se, kot se izgovori

semov, ohrani se notranja hierarhija, funkcija pomenskih sestavin kot jo ima izvorni jezik (ohranja se tuj pojmovni svet). Pogosti so v strokovnem izrazju. Lahko nastanejo dvojnice npr. Hochoffen = visoka peč = plavž

13. Levstikovo razumevanje prevzemanja iz drugih jezikov²

Levstikovo razmišljanje o jeziku je genialno izraženo že leta 1857/58, v Napakah slovenskega pisanja determinira humboldtovsko spoznanje o vlogi jezika kot najrazpoznavnejšega izraza kulturnega in sploh izkušenskega sveta njegovih nosilcev. Levstik misli, da so za slovenščino smiselno nepotrebni vsi denotatni kalki, tisti torej, ki nimajo v slovenskem prostoru svojega referenčnega sveta. Pomenske kalke pa obravnava kot krivce za uničevanje duha jezika, saj je videnje, spoznavnost sveta v različnih jezikih različno. Temeljna vloga slovarstva po njegovem mnenju ni ustvarjati svet, ampak že ustvarjenega prek jezika predstaviti. To velja tudi za strokovni jezik: da bi zadostili potrebam strok, bi morali za vsako znanstveno stroko napisati poseben slovar (Levstik že 1860).

Pri Levstiku je Miklošičevo odkrivanje besedno-morfemskih razmerij v slovanskih jezikih in dokazovanje njihove različnosti kljub skupnemu praslovanskemu izvoru zamenjala bolj ali manj čustvena želja po potrditvi vsega slovenskega v slovanskem tudi na področju besedotvorja, da bi bila s tem dokazana različnost slovenskega in nemškega.

Levstikova poljudnost ima dvojno podlago: *teoretično*, ki se je potrjevala predvsem s sposobnostjo izbire za njegov namen relevantnih Metelkovih in Miklošičevih ugotovitev, in *praktično normativno*, ko je na podlagi lastnih ali sprejetih spoznanj določal različnost ubeseditvenih možnosti iste vsebine v nemškem in slovenskem jeziku. Pri Levstiku se srečamo z modernim strukturalističnim ločevanjem predmetnosti, zlasti pa vsebine in poimenovanja. Gre za spoznanje, da je prevedba določene vsebine (predmetnosti) v pomen v obeh jezikih, nemškem in slovenskem, mogoča z izpostavitvijo različnih lastnosti te vsebine na vsebinski ravni, kar ima za posledico različnost pomenskih

² Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženok.

sestavlin v obeh jezikih na pomenski ravni. Različnost pomenskih sestavin v nemškem in slovenskem jeziku za isto vsebino (predmetnost) ponazarja Levstik:

1. z naštevanjem teh sestavin pri posameznih primerih: npr. Bethaus – moliti in hiša : bogomolja – Bog in moliti; Spinnrad – presti in koli : kolovrat – kolo in vrteti se:
2. včasih še s pomensko ustreznim opisom, ki je lahko tudi pomenska podstava tvorjenke, npr. Spinnrad – kolo za predenje, kolovrat – orodje, ki dela s kolesnim vrtenjem; Bethaus – hiša, kjer se moli. Za tvorbo omenjenih nemških zloženk pravi: "Vzame naj se misel, ki je gotovo in nerazvezljivo zedinjena z nemško besedo, akoravno je Nemeč ni zaznamoval v sestavi, ker si jo mora človek misliti pred tem, kar dopoveduje nemška beseda, ali pa morda še pozneje.

Slabost Levstikove razprave je v tem, da pojmuje slovenski jezik kot slovansko narečje, zato tudi, vsaj načelno, ne išče jezikovnih dejstev, ki bi utemeljevala slovenščino kot samostojni jezikovni sistem glede na druge slovanske jezike. Pri srcu so mu bila Karadićeva jezikovna načela, ki jih ni prevzel samo v teoretičnem smislu, ampak se je včasih tudi v praktičnih primerih skliceval na srbski besedotvorni vzorec. Tako ga npr. beseda parobrod moti zaradi nemškega besedotvornega vzorca in kot boljšo možnost predlaga parogon ali tudi parogonja po srbski besedi vetrogonja. Pri tem je imel v mislih samo slovanskim jezikom ustrezno podstavno besedno zvezo iz glagola in samostalnika, spregledal pa je tvorbeno nezdružljivost podstavnih besed v slovenščini.

Njegova temeljna sociolingvistična spoznanja o vzrokih razpadanja jezikovne zgradbe: zaradi družbeno-politične premoči nemščine, se pravi zaradi neenakopravne možnosti uzaveščanja knjižnega jezika, ostaja slovenski jezikovni izraz okrnjen, danes bi rekli funkcijsko manj razvejan. Pomembno je Levstikovo spoznanje, da je samobitnost jezika resnično prizadeta, ko je načeta trdnost njegovih notranjih razmerij, naj si bodi na besedni ali morfemski ravni. Trdnost vsakega sistema je namreč odvisna od trdne, ustrezne povezave njegovih členov vsaj toliko kot od kakovosti členov samih → sistem ustvarjajo natančno določena medčlenska razmerja, nikakor pa ne samo člani; tudi za jezikovni sestav je ustreznost povezave morfemov v besede in teh v skladijske enote morda celo bistvenejša od samega izvora teh najmanjših pomenskih enot – morfemov. Na področju besedotvorja je Levstika zanimal vpliv v nemščini prevladujoče zlagalne besedotvorne vrste. Zavrača zloženske iz dveh samostalnikov, nastale samo z medpono, češ da so narejene po nemški navadi, npr. parobrod, parovoz, parosklada, slavohram, psalmopevec, drevored, kolodvor idr. Namesto takšnih tvorjenk predlaga tako kot dotedanje slovnice slovenskega jezika več sopomenskih rešitev:

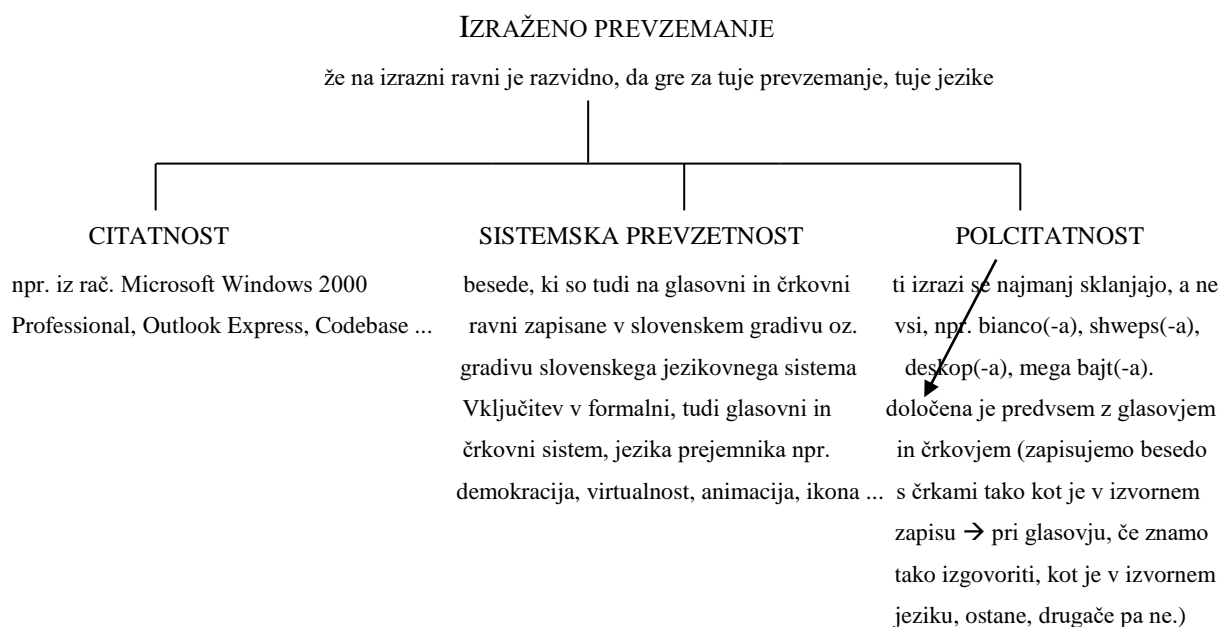
1. besedno zvezo s prilastkom na desni, npr. kolo pri vozu, pero za pisanje

2. besedno zvezo s prilastkom na levi, npr. mlinški kamen, kuhinjska dekla, kravja dekla. Tu omenja možnost konverznega prehoda takšnih pridevnikov v samostalnike, če je opuščeno jedro, npr. kuhinjska, kravja ipd.

Levstikova razprava Napake slovenskega pisanja je izjemna v 2 spoznanjih:

1. da je treba ločiti zunajjezikovno predmetnost (vsebino) od jezikovnega posredovanja, se pravi od poimenovanja te predmetnosti. Samobitnost slovenščine glede na nemščino utemeljuje prav z različnostjo izbire "znamenj" (pomenskih sestavin) za jezikovno posredovanje (poimenovanje) predmetnosti. Različnost izbora predmetnih (vsebinskih) lastnosti, ki se prevrednotijo v pomenske sestavine, mu predstavlja temeljni ločevalni medjezikovni princip, ki ga izraža z originalnostjo miselnega poteka, ali kot sam pravi, s sposobnostjo "slovensko misliti":
2. da je tudi jezikovna zgradba tako kot vsaka druga odvisna od trdnosti razmerij v njej; odločitev za kritični pretres skladnje in besedotvorja slovenskega jezika torej ni naključna: gre za spoznanje, da jezik prvenstveno določajo medbesedna (skladnja) in medmorfemska razmerja (besedotvorje) – ko se le-ta začnejo krhati, tudi jezik izgublja svojo (globinsko) identiteto.

14. Vrste izražene prevzemanja iz tujih jezikov

15. Poenobesedenje (univerbizacija)

Poenobesedenje je posledica jezikovne gospodarnosti. Izhajamo iz več kot ene formalne besede, denotat poimenujeta najmanj 2 izrazni besedi. Z univerbizacijo imamo opraviti

največkrat pri imenskih samostalniških besednih zvezah (SBZ), načeloma pri besednih zvezah, ki imajo pridevniški prilastek.

Prid_{v1} Sam ← Sam

↓ Pogosto se pojavlja v terminologiji (povedkovo določilo, samostalniški zaimek, besedotvorna skladnja ...), a prehajajo v enobesedna poimenovanja → povedni naklon > *povednik (ni še); velelni naklon > velelnik; pogojni naklon > pogojniki

↓ enakovredna izraza, nimamo občutka, da bi prvotni ali

drugotni izraz imel prednost.

Ali drži trditev, da se poenobesedenja najprej uporabljajo v žargonu in nato šele prehajajo v terminologijo? (Jedlička pravi to) Načeloma bi moralo to držati, ko je težnja le po poimenovanju in ne stilu in siceršnja poimenovalna vrednost nas ne zanima.

Pri besedah, ki so nastale iz samostalniške besedne zveze, prehaja v obrazilo jedro samostalniške besedne zveze. V slovarskem pomenu se, ko izgine jedro, ne zgodi nobena motnja – sicer univerbizacija ne nastane.

Poenobesedenja: prenosni računalnik > prenosnik, strojni inženir > strojnik, spalna soba > spalnica, drsalni čevlji > drsalke, črpalna naprava > črpalka

↓ jedro je širok pojem in zato se lahko brez škode (v smislu informacije) obrazili

Univerbizirani izrazi so vedno tvorjeni izrazi. Postopka univerbizacije pa ne moremo enačiti s tvorbenim postopkom (besedotvorjem). Univerbizacija se nanaša (nastaja iz) predvsem na imenske zveze (ne glagolske), in sicer tudi če izhajamo iz spoznanja, daje terminologija v 80 % vezana na imenske zveze (samostalnike ali samostalniške zveze z levim ali desnim prilastkom).

Povelja: Levo, desno, naprej, nazaj, mirno, voljno (prosto) → dosleden izpust glagola – ali so to univerbizacije? V jedru povelja je glagol, ki je modificiran s prislovom.

Poenobesedenja (univerbizacije); tako nastali leksemi zaradi jezikovne gospodarnosti v veliki meri in razmeroma hitro izgubljajo svojo konotativnost; postopek poenobesedenja je načeloma tak, da se jedro zveze preprosto opusti, v najboljšem primeru pa morfemizira, npr.:

- poimenovanja študentov glede na smet študija: biolog, slavist, geograf ipd. „študent biologije, slavistike ...“
- izdelek glede na snov: baker „posoda iz bakra ← bakrena posoda“, bober „bobrovo krzno ← krzno iz bobrove kože ← krzno iz kože (od) bobra

- razne pasme, zlasti konj: belgijec „konj belgijske pasme ← pasme in Belgije“, tako še arabec, bosanec idr. kokoši, npr. štajerka;
- širše znana terminološka poimenovanja, npr. brom „kalijev bromid“, hipermangan „vodna raztopina hipermangana“, deci „deciliter“
- prevozno sredstvo, zlasti vlak glede na smer vožnje, npr. dolenjec, gorenjec „vlak, ki vozi na Dolenjsko, Gorenjsko“, glede na kakšno drugo tipično lastnost, npr. brzec, ekspres „brzi, ekspresni vlak“, spalnik, jedilnik idr.
- pridelki, značilni za določeno pokrajino, zlasti vina kot vipavec, štajerec
- oseba glede na podjetje, v katerem je zaposlena, npr. esesovec, enobe(-j-a), eldeesovec, eskadejevski
- igrati določene igre: hazardirati, biljardirati „igrati hazard, biljard“, hajlati „pozdravljati s hajl“, eksati „piti na eks“, garažirati „dati v garažo“ idr.
- leksemi po izvoru iz (stvarnih) lastnih imen, npr. kalodont „pasta za zobe“, globin „krema za čevlje“, aspirin „zdravilo proti glavobolu“ idr.

16. Razmerje med internacionalizmom in globalizmom

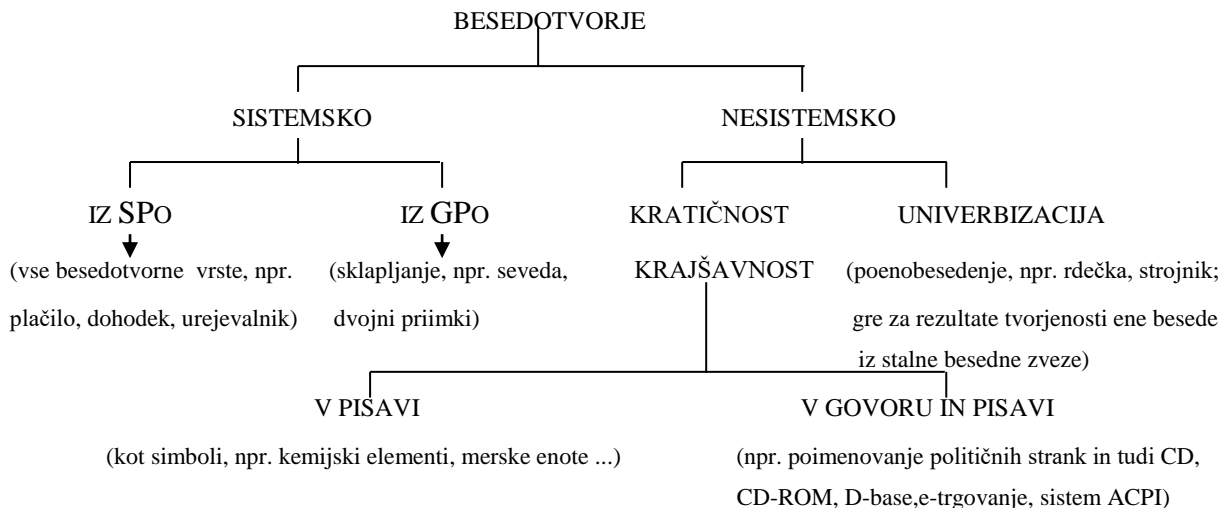
Internacionalizem je zakrito prevzemanje besed iz klasičnih jezikov (st. grščina, latinščina), gre za mrtve jezike, ki nimajo več rojenih govorcev, gre za pomembno prevzemanje, se ohranjajo poimenovanja. Globalizem pa je pojem, ki je vezan na t. i. globalni denotat → na denotat informacijske tehnologije, postmodernistične skupnosti, gre za denotat svetovne razsežnosti, ki je tudi časovno določen (ga v svetu rabimo, je pomemben jezik).

Globalni jezik: jezik interesno globalne informacije oz. sploh interesno globalne teme; določa ga torej tematska univerzalnost (znanost, informacijska tehnologija, deloma politika, gospodarstvo ipd.); temeljna vloga je zaenkrat sporočanje. Gre za aktualen pojem postmoderne informacijske družbe; načeloma je to angleščina. Leksikalna enota globalnega jezika je *globalizem*; od leksikalnega *intencionalizma* se torej loči po globalnosti (univerzalnosti, vsesplošnosti) denotata. Globalni jezik presega institucionalni okvir EU. S stališča pomembnosti družbene in politične vloge je angleščina imenovana tudi prvi tuji jezik.

– Je hkrati materni in prvi oz. državni jezik, kar pomeni, da ima tudi samopredstavitveno in državnopredstavitveno (identifikacijsko) vlogo. Globalni jezik je vezan na širše pojmovno polje, ki ga oblikuje leksem globalni, npr. globalni interes, globalno onesnaževanje narave, globalno načelo ...

Globalni jezik je novejši (postmoderni) pojem, ki ga je zlasti glede na motivacijo poimenovanja potrebno ločiti od pojma svetovni jezik (Weltsprache); slednji je lahko večpomenski: gre za poimenovanje z vidika velike razširjenosti sporočanja, tudi velikega števila govorcev, velike prostorske oz. ozemeljske razširjenosti, za jezik, ki se pogosto poučuje v šolah (francoščina, španščina, nemščina itd.)³

17. Razmerje med sistemskim in nesistemskim besedotvorjem

18. Besedotvorje med morfematiko in skladnjo

Besedotvorje je vezano na:

1. morfologijo – izrazna podoba tvorjenke
2. skladnjo – pomen, tvorbeni vzorec, interpretirani izvorni nastanek, zakrita skladnja, ker je nastala po pretvorbi predvidljive besedne zveze.

Besedotvorna skladnja je del skladnje, ki je določen s skladenjsko podstavo. Besedotvorje je del jezikovnega sistema skladenjska podravna, ki jo kot enota določa pretvorjena varianta tvorjenke – skladenjska podstava.

Obrisi skladenjsko-morfemske besedotvorne teorije že na Poljskem: W. Dobroszewski (1946) → tvorjenke predstavljene kot pretvorba določenih besednih zvez.

Za poljsko besedotvorno teorijo velja:

1. vsaka tvorjenka je dvodelna, sestavljena iz podstave in obrazila, dvodelnost tvorjenke se kaže v obrazilu in besedotvorni podstavi, je posledica dvodelnosti podstavne skladenjske zveze, se pravi jedra in razvijajočega člana

³ Članek: Sodobni položaj nacionalnih jezikov v luči jezikovne politike.

2. obrazilne podstave so pomensko različne (vse samostalniške (priponske) tvorjenke je ločil na 2 skupini:

a.) osebkov tip: "tisti, ki ...", "tisto kar ..." (plavalec, ogrizek)

b.) povedkov tip: "to, da ..." (belost, poslušanje)

Ta tipologija podstave se je ohranila tudi pri kasnejših poljskih raziskovalcih besedotvorja.

Besedotvorna skladnja (je v pretvorbeni povezavi z besedotvornjem): ta pojem je vezan na spoznanje, da je vsaka tvorjenka samo pretvorbena varianta določene strukturne oz. funkcijske skladenjske enote. Tvorjenka se s funkcijsko skladnjo povezuje preko besedotvorne vrste, npr. izpeljevanja, zlaganja. Tvorjenko je mogoče pretvorbno povezati tudi s povedno skladnjo: besedotvorni pomen je vedno pretvorba ene izmed sestavin pomenske podstave (propozicije) povedi (to, da ... → ; tisti, ki ... →) PPP → BP → poved. skl.

Sicer besedotvorna skladnja na obeh skladenjskih ravneh lahko združuje samo takšne vzorce, ki so v celoti pretvorljivi v besedotvorne sestavine. V jezikovnem sistemu postaja tako besedotvorje del tiste skladenjske problematike, ki implicira predvidljivost besedotvorne (morfemske) strukture in besedotvornega pomena.⁴

19. Razlika med tvorjeno in netvorjeno besedo

Netvorjene besede so tiste, ki jih ne moremo razdeliti na podstavo (to, kar je bilo prvotno dano) in obrazilo (to, s čimer bi bila iz prvotno danega napravljena nova beseda). Tvorjenke pa sestojijo iz podstave in obrazila. Tvorjenka ima najmanj en morfem več kot netvorjenka, npr. miz-a → miz-ic-a.

20. Aktualnost govorne podstave v besedotvorju

Tvorjenke, ki nastajajo iz Gpo se imenujejo sklopi. Za sklapljanje velja pretvorbena enakost vseh besednih sestavin podstavne besedne zveze, tudi zaimkov, členkov ipd. – vse se izrazno ohranijo in postanejo sestavina tvorjenke, npr. se-ve-da, ne-bodi-ga-treba. Prav na podlagi teh lastnosti je ugotovljeno, da je sklapljanje edina besedotvorna vrsta, ki je vezana na naključne besedne zveze iz govora, zato tu upravičeno lahko govorimo o govorni podstavi.

21. Morfemska sestava obrazil in razvrstitev obrazilnih morfemov

Tvorjenka je sestavljena iz besedotvorne podstave in obrazila. Obrazilo je lahko:

⁴ Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženk.

- enomorfemsko
- več kot enomorfemsko
 - dvomorfemsko
 - več kot dvomorfemsko

To je dobro tako ločiti, ker so tvorjenke predvidljive, vemo, kdaj dobimo dvo- in kdaj več kot dvomorfemsko tvorjenko (npr. italijansko-slovenski → dvomorfemska; italijansko-slovensko-nemški → več kot dvomorfemska).

Enomorfemska obrazila so: priponska, predpona in medpona

1. imamo pri navadnih izpeljankah (In) in pri modifikacijskih izpeljankah (Im): BPO + Op → besedotvorna podstava je zmeraj na levi, priponsko obrazilo pa vedno na desni strani; npr. dekan-at, grič-ek → pri obeh imamo BPO + Op
2. imamo pri sestavljenkah (Se): Opr + BPO → predpono obrazilo je vedno na levi strani in je enomorfemsko, na desni je besedotvorna podstava; tip pra-domovina, iz-vleči, pre-pisati, pre-parirati
3. Zm → poznamo tudi medpono obrazilne zloženke: BPO₁ + Om + BPO₂ → 1. del besedotvorne podstave, medpono obrazilo, 2. del besedotvorne podstave; sever-o-vzhod, bruc-ø-major.

Dvomorfemska obrazila → medpona, pripona in predpona so morfemska gradiva, ki skupaj s še enim morfemom tvorijo obrazilo:

1. tvorjenke iz predložne zveze (Tpz): Pr + BPO + P → Predpona, besedotvorna podstava, pripona → Pr + P = O (predpona + pripona = obrazilo). Pri tvorjenkah iz predložne zveze imamo predpono (morfem) in pripono (morfem), a pri obeh še nimamo obrazila, samo morfem; obrazilo dobimo šele, ko damo oba morfema (pripono in predpono) skupaj. Ta predpona ni enakovredna predponskemu obrazilu, kot je npr. pri pra-domovini, enako velja za pripono → če hočemo dobiti obrazilo, ju moramo združiti; tip: pri-mor-je, pod-kož-je
2. medpono priponske zloženke (Zm-p): BPO₁ + M + BPO₂ + P → 1. del besedotvorne podstave, medpona (morfem, ne pa medpono obrazilo), 2. del besedotvorne podstave, pripona; M + P = O; tip: čas-o-pis-ø → glasovno prazna pripona, vrv-o-hod-ec

Več kot dvomorfemska obrazila

1. gre za zloženke (Z), tip: italijansk-o-slovensk-o-nemški ...: Z = BPO₁ + M₁ + BPO₂ + M₂ + BPO₃ + M₃ + BPO₄ ...

22. Stopnje tvorjenosti

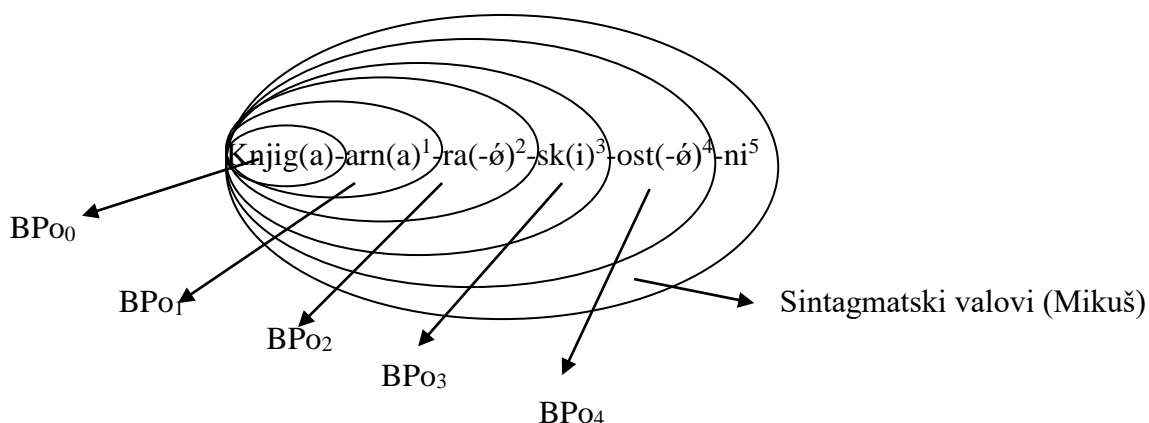
Problematika stopnje tvorjenke obravnava zapleteno sintagmatsko morfemsko strukturo.

Besedotvorna podstava se lahko loči na BPo nižjega ranga in obrazilo nižje stopnje.

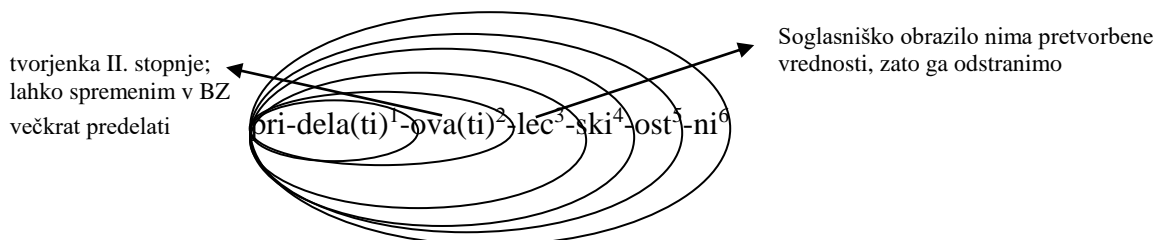
Je lahko že tvorjena in takrat lahko členimo tako

Lahko govorimo o tvorjenkah I. stopnje (pošt-ar) in tvorjenkah II: stopnje (pošt-ar-ski). Tvorjenke z višjim naborom obrazil so lastne višjim, težjim znanstvenim tekstom, gre za tvorjenje visoko intelektualnih besed. Višje stopnje tvorjenosti izkazujejo tudi določeno zvrstno vezanost.

BPo = lahko tvorjena ali netvorjena. Tvorjena BPo pa je sestavljena (ločljiva na) iz besedotvorne podstave nižje stopnje in obrazila, ki skupaj tvorita besedotvorno podstavo zadnje tvorbene stopnje ($BPo = BPo_{n.st.} + O$)

Končnica je {M}, ki izraža spol, sklon in število, tj. usposablja besedo za skladenjsko vlogo/funkcijo, naredi da beseda postane beseda. Ko delamo nove besede, so na udaru končnice iz besed skladenjske podstave (iz besed, ki tvorijo BZ), so odveč, moramo nekaj storiti z njimi → v novi tvorjeni besedi jih ni več.

II. SKLOP

1. Premene v besedotvorju

a.) Govorne in pisne

- **Samoglasniške:** *preglas* (stričev, Alešev); *prevoj* (dišati – duh, prenesti – prenašati – prenos)
- **Soglasniške:** kvantitetne (*daljšanje osnove* – grmovje, drevesje; *krnitev* – bogastvo, gospodstvo); kvalitetne (*palatalizacija* (noga – nožica, možic – možiček); *jotacija* (zakrita: d+j → j (rediti – reja, hoditi – hoja); s+j → š, t+j → č (nositi – noša, gostja – gošča, teletji - telečji); izražena (n, r, l → nj, rj, lj (ceniti – cenjen, zanemariti – zanemarjen, soliti – soljen), b, p, m, v → blj, plj, mlj, vlj (dobiti – dobljen, potopiti – potopljen, razumeti – razumljen, razstaviti – razstavljen).

b.) Samo govorne

- Nadsegmentne: naglas (mladost), trajanje (brat – brátec), kakovost (izhòd – izgódni)
- Segmentne: PPZ, premene zvočnikov

2. Vzporedna tvorba

Pojem je vezan na spoznanje, da imamo iste stopnje tvorjenk iz iste besedne podstave (iz iste besedotvorne podstave imam več istostopenjskih tvorjenk) → to ne pomeni, da gre za isti pomen.

Delav¹-ec²
-ka² → priponsko obrazilo, ki pomeni vršilca/vršilko dejanja m./ž. spol

3. Pomenska izbirnost istostopenjskih tvorjenk – primeri

Prvorojen¹-ec²-(č)ek³-ov⁴

-ka²

-stvo² → lastnost (tvorjenka iz pridevniške podstave)

Zvitorep-ø¹-ec² → m. sp.

-iti²

-ka² → ž. sp.

-stvo²

Trdosrčen¹-ež² → sopomenki

-ica² } ločitev po spolu

-ik² } končnica je nosilec kategorialnih lastnosti: spol, sklon, število,

-ost² oseba. A nosilec obvestilnosti o spolu je lahko tudi priponsko obrazilo.

Naravni spol se izraža z leksikalnimi besedami (stric – teta) in s končnicami oz. priponami (lev – levinja)

4. Skladenjska podstava

Skladenjska podstava je nestavčna podredna besedna zveza, katere predmetno in slovnično pomenske sestavine so pretvorjene v tvorjenko → iz podredne pomenske sestavine so pretvorjene v tvorjenko → iz podredne besedne zveze torej nastane tvorjenka po tvorbeno-pretvorbenem postopku.

Skladenjska podstava je osnovna enota besedotvorne skladnje.

SPo = x₁/x₂ drev-o-red ← red {iz} drev{es} {} → -o-; drev+-o+-red

Gre za podredno besedno zvezo, razen v enem primeru, ko gre za priredno zloženko: belo-o-zelen-o ... (ta besedna zveza je nestavčna, sestavljena iz jedra (odnosnice) in določujočega člena).

V priponska obrazila in pripone se vedno pretvarjajo zmeraj obvezno zaimki in tudi drugi slovnični elementi besedne zveze, iz katere tvorjenka nastaja → to besedno zvezo imenujemo skladdenjska podstava.

Skladenjska podstava je vedno besedna zveza, ki je podredna (na strukturni ravni je formalno določena s podredjem) → je podredna zveza, ki ima po definiciji zmeraj referenčni vodilni člen (x₁) in odvisni člen (x₂) → je odvisen od vodilnega. Iz SPo generiram ali tvorim tvorjenko.

5. Predvidljivost temeljnih besedotvornih postopkov – besedotvorne vrste

Glede na to, katera sestavina SPo se pretvarja v obrazilo, je mogoče ločiti 4 skladdenjskopodstavne strukturne tipe:

1. Tvorjenke tipa a (In, Tpz, Zm-p)

SPo = [x₁/]x₂; x₁ (jedrni del) = zaimek/glagolski primitiv, x₂ (odvisni del) = prilastkov odvisnik ali stavčni člen

Podtipi:

- a₁ navadne izpeljanke (In) → V pripono ali priponsko obrazilo se pretvarja jedro in slovnični pomen [x₁/]x₂, [] → Op/P; npr. uči-telj ← [tisti, ki] uči [-ø], [] → -telj, uči-; x₁ je jedro, lahko je tudi glagolski primitiv (biti, imeti, delati, dati, postati): x₁ → zaim//gl. primitiv; kralj-eva-ti ← [biti] kralj[ø], [] → -eva-ti, kralj-; najpogostejša

besedotvorna (pod)vrsta v slovenščini v skladijski podstavi je ena predmetnopomenska beseda, lahko je tudi predložna, samostalniške tvorjenke: BPo iz glagola, samostalnika, pridevnika

- iz gl. uči-telj → [tisti, ki] uči [-ø]; dod-(a)tek ← [to, kar] doda[-mo], [] → -tek; doda-; govor-(e)c ← [tisti, ki] govori[-ø], [] → (e)c, govori-
- iz prid. bel-ec → [tisti, ki je] bel[-ø]; hudobn-ež ← [tisti, ki je] hudob(e)n[-ø], [] → -ež, hudob(e)n
- iz sam. gozd-ar → [tisti, ki je povezan z] gozd[-om]; [] → -ar, gozd-

pridevniške tvorjenke:

- iz sam. sosed-ski ← [ta, ki je v zvezi s] sosed[-om]; [] → -ski, sosed-

glagolske tvorjenke:

- iz sam. gozdar-iti ← [biti] gozdar[-ø]; [] → -iti, gozd-ar-
- iz prid. bledeti ← [postajati] bled[-ø]

- a₂ tvorjenke iz predložne zveze (Tpz) → V SPo (x₂) = obvezna predložna zveza; v P se pretverja jedro z ustrezno vezniško besedo, v PR pa predlog z ustrezno sklonsko končnico

samostalniška tvorjenka:

brez-dom-ec ← [tisti, ki je] {brez} dom{-a}, [] → -ec, {} → brez-, -dom-

pridevniška tvorjenka:

pod-streš-ni ← [ta, ki je] {pod} streh{-o}, [] → -ni, {} → pod-, -streš-

glagolska tvorjenka:

- ob-kol-i-ti ← [dati] kol[-e] {ob}, [] → -i-ti, {} → ob-, -kol- → glagol gre v pripono
- pred-pas-a-ti ← [dati] {pred} pas{-ø}, [] → -a-ti, {} → pred-, -pas-

- a₃ medponsko-priponske zloženke (Zm-p) → V SPo 2 predmetnopomenski besedi, ki sta v podrednem razmerju; Medponski morfem je nastal iz stavčnih razmerij, priponski morfem pa iz jedra skladijske podstave in njegovega razmerja

Samostalniška tvorjenka:

Čud-o-del-ec ← [tisti, ki] dela[-ø] čud{-o}; [] → -(e)c, {} → -o-, čud-, -del-

Pridevniška tvorjenka:

Bel-o-las-ø ← [tak, ki je] bel{-ih} las{-ø}

2. tvorjenke tipa b → to so medponskoobrazilne zloženke

SPo: $x_1\{/x_2\} \{\}$ → Om, tip: avt-o-garaža ← garaža {za} avt{-o}, $\{\}$ → -o-, -garaž, avt-; obrazili se samo slovnični pomen, zato zaviti oklepaj

3. tvorjenke tipa c

SPo: $x_1[/x_2]$, $[\]$ → Opr//Op (predponsko ali priponsko obrazilo) → v obrazilo se pretvarja odvisni del in slovnični pomen.

Podtipi:

- c_1 – modifikacijske izpeljave (Im)

samostalniške tvorjenke:

glav-ica ← [majhna] glav[-a], $[\]$ → -ica, glav-; x_2 = lastnostni ali količinski pridevnik (veliko jelenov = jelenjad) → gre za modifikacijske izpeljanke

pridevniške tvorjenke:

drob-c-en ← [zelo] droben, $[\]$ → -c-, drob-, -en → ti pokrivajo vsa stopnjevanja pridevnikov

glagolske tvorjenke:

korak-c-ati ← [drobno] korakati, $[\]$ → -c-, korak-, -ati

- c_2 – modifikacijske sestavljenke (Se)

samostalniške tvorjenke:

pra-domovina ← [nekdanja] domovina, $[\]$ → pra-, -domovina; gre za sestavljenke

glagolske tvorjenke

- prislov časa: pred-pripraviti ← [prej] pripraviti, $[\]$ → pred-

- prislov kraja: na-pisati ← pisati [na] 'zgoraj', $[\]$ → na; pre-bosti 'skozi'

pridevniške tvorjenke:

pra-star ← [zelo] star

4. tvorjenke tipa č

$x_1 \{+\} x_1 \{+\} \dots, \{\}$ → M//Om (medpona, medponsko obrazilo); bel-o-modr-o-rdeč ← bel {in} moder {in} rdeč, $\{\}$ → -o-

6. Merila za določanje podskupin v okviru tvorjenk tipa (a)

3 podvrste glede na to, koliko predmetnopomenskih besed je v x_2 =prilastkov odvisnik (vsi: P/OP < x_1)

In – v x₂ je ena sama predmetnopomenska beseda, lahko predložna BPo iz gl., sam., prid.
delavec

- a₁ navadne izpeljanke (In) → najpogostejša besedotvorna (pod)vrsta v slovenščini v skladenjski podstavi je ena predmetnopomenska beseda, lahko je tudi predložna
samostalniške tvorjenke: BPo iz glagola, samostalnika, pridevnika
 - iz gl. uči-telj → [tisti, ki] uči [-ø]; dod-(a)tek ← [to, kar] doda[-mo], [] → -tek; doda-; govor-(e)c ← [tisti, ki] govori[-ø], [] → (e)c, govori-
 - iz prid. bel-ec → [tisti, ki je] bel[-ø]; hudobn-ež ← [tisti, ki je] hudob(e)n[-ø], [] → -ež, hudob(e)n
 - iz sam. gozd-ar → [tisti, ki je povezan z] gozd[-om]; [] → -ar, gozd-
- pridevniške tvorjenke:
 - iz sam. sosed-ski ← [ta, ki je v zvezi s] sosed[-om]; [] -ski, sosed-
- glagolske tvorjenke:
 - iz sam. gozdar-iti ← [biti] gozdar[-ø]; [] → -iti, gozd-ar-

Tpz – v Sp_o (x₂) je obvezna predložna zveza *brezdomec*

- a₂ tvorjenke iz predložne zveze (Tpz)
samostalniška tvorjenka:
brez-dom-ec ← [tisti, ki je] {brez} dom{-a}, [] → -ec, {} → brez-, -dom-
- pridevniška tvorjenka:
pod-streš-ni ← [ta, ki je] {pod} streh{-o}, [] → -ni, {} → pod-, -streš-
- glagolska tvorjenka:
 - ob-kol-i-ti ← [dati] kol[-e] {ob}, [] → -i-ti, {} → ob-, -kol- → glagol gre v pripono
 - pred-pas-a-ti ← [dati] {pred} pas{-ø}, [] → -a-ti, {} → pred-, -pas-

Zm-p – v x₂ sta obvezno 2 predmetnopomenski besedi, ki sta v podredni zvezi *domoljubje*

- a₃ medponsko-priponske zloženke (Zm-p)
Če imamo v prilastkovem odvisniku 2 predmetnopomenski besedi, ki sta v skladenjskem podrednem razmerju
Samostalniška tvorjenka:
Čud-o-del-ec ← [tisti, ki] dela[-ø] čud{-o}; [] → -(e)c, {} → -o-, čud-, -del-
- Pridevniška tvorjenka:
Bel-o-las-ø ← [tak, ki je] bel{-ih} las{-ø}

7. Merila za določanje podskupin v okviru tvorjenk tipa (c)

Im – x₂ so lahko vsi drugi pridevniki, razen vrstnih *mizica*

- c₁ – modifikacijske izpeljave (Im)

samostalniške tvorjenke:

glav-ica ← [majhna] glav[-a], [] → -ica, glav-; x₂ = lastnostni ali količinski pridevnik (veliko jelenov = jelenjad) → gre za modifikacijske izpeljanke

pridevniške tvorjenke:

drob-c-en ← [zelo] droben, [] → -c-, drob-, -en → ti pokrivajo vsa stopnjevanja pridevnikov

glagolske tvorjenke:

korak-c-ati ← [drobno] korakati, [] → -c-, korak-, -ati

Se – x₂ je vrstni pridevnik (prostorska ali časovna določila) *pradomovina*

- c₂ – modifikacijske sestavljenke (Se)

samostalniške tvorjenke:

pra-domovina ← [nekdanja] domovina, [] → pra-, -domovina; gre za sestavljenke

glagolske tvorjenke

- prislov časa: pred-pripraviti ← [prej] pripraviti, [] → pred-

- prislov kraja: na-pisati ← pisati [na] 'zgoraj', [] → na; pre-bosti 'skozi'

pridevniške tvorjenke:

pra-star ← [zelo] star

8. Navadna izpeljava samostalnikov iz glagolov

BPo Sam ← Glag-

Ločimo vseh 7 besedotvornih pomenov (pretvorba pomenske podstave povedi – propozicija)

1 – De [to, da] Glag_(osebk. oblika) [] → Op/P: *beg-ø, dogod-ek, obsod-ba, moli-tev, plava-nje, ognj-e-met-ø, brat-o-ljub-je; -ø, -(e)c, -aj, -ljaj, -(e)k, -ež*

2 – Vd [tisti, ki]_{+ž} Glag_(osebk. oblika) [] → Op/P: *misl-ec, ded-ič, ded-inja, nosi-lec, bor-ec, bor-ka, kuh-ar, dom-o-ljub-ø, korist-o-lov-ec, čud-o-del-ec; -ø, -ja, -aj, -(e)c, -ist*

3 – Pd [tisti, ki]_{-ž} Glag_(osebk. oblika) [] → P/Op: *nosil-ec, grel-ec, kaza-lec, enač-aj, klic-aj, bod-ež, most-o-bran-ø; -ø, -(e)c, -aj, -ilec, -ator*

4 – Rd [to, kar] Glag_(osebk. oblika) [] → P/Op: *pis-anje, cur-ek, doda-tek, poved-ø, cvr-tje, žaga-nje, čas-o-pis-ø; -ø, (e)c, (e)k, -tek, -aj*

5 – Sd [to, s čimer] Glag_(osebk. oblika) [] → P/Op: *pis-alo, hujš-alo, mehča-lo, cepi-vo, neti-vo, daljin-o-mer-ø, kol-o-maz-ø; -ø, -alo, -ilo*

6 – Md [tam, kjer] Glag_(osebk. oblika) [] → P/Op: *krž-išče, igr-išče, dom-o-vanje, gost-ilna, voz-išče, sluh-o-vod-ø, pesk-o-kop-ø; -ø, -ač, -(e)k, -ik, -ež*

7 – Čd [tedaj, ko] Glag_(osebk. oblika) [] → P/Op: *praz-nik, post-ø, žet-ev, list-o-pad-ø, vin-o-tok-ø; -ø*

9. Navadna izpeljava samostalnikov iz pridevnikov in samostalnikov

BPo Sam ← Prid

a.) iz pridevnikov

1 – L, S [to, da je] Prid [] → P/Op *bled-ost, hud-oba, bled-ic, hitr-ica, hitr-ost, izgnan-stvo; -oba, -ota, -ost, -ica, -ina*

2 – Nl,s [tisti, ki je]_{ž+} Prid [] → P/Op: *bel-ec, hud-ič, debel-uh, divj-ak, dolg-in; -(e)c, -ič, -uh, -ak, -in*

3 – Ns [tisti, ki je]_ž Prid [] → P/Op *belj-ak, medenj-ak, jutranj-ik, maslen-ec, mlad-ica, kriv-ulja, apnen-ec; -(e)c, -ič, -ik*

4 – Md [tam, kjer je] Prid [] → P/Op *cvetličnjak, travn-ik, ribn-ik, molitven-ik, leden-ica; -(j)ak, -ik*

5 – Čd [tedaj, ko je] Prid [] → P/Op *mlad-ost, pust-ø, silvester-ø, delovn-ik, star-ost*

BPo Sam ← Sam

b.) iz samostalnikov

1 – Nl/p [tist-a/-i/-o, ki je s čim v zvezi]_{ž+} Sam [] → Op/O

1.1 – ž+, ki ima s čim opraviti: *gimnazij-ec, flaut-ist, čebel-ar*

1.2 – prebivalec: *Avstrijec, deželan, banjan*

1.3 – član: *frančiškan, parnasovec, čitalničar*

1.4 – nosilec značilnosti: *grbec, nosan*

2 – Nl/p [predmet, ki ima s čim opraviti] _ž Sam [] → Op/O. *severn-ik (veter), dolenj-ec (avtobus), bohoričica*

3 – L/S ← povedje: [to, da je] Sam [] → Op/O: *sosedstvo [← to, da je sosed], otročarija [← to, da je otrok], hudobija*

4 – Md [tam, kjer]; dekanat ← *tam, kjer je dekan, imenik, cenik, bombonjera, zapeček, območ-je [tam, kjer je] moč ob*

5 – Čd [tedaj, ko]; *sušec* ← *tedaj, ko je suša, traven, miklavž*

10. Navadna izpeljava pridevnikov iz samostalnikov – po pomenskih skupinah pridevnikov

Izsamostalniške pridevniške besede imajo pripone, ki izkazujejo svojilnost, povezanost, snovnost, obilnost in bolezensko stanje.

1 Kakovostna pridevniška beseda⁵

1.1 Prava kakovostna pridevniška beseda

1.1.1 Pridevniki stanja → pridevniki, ki izražajo bolezensko stanje oz. proces, npr. jetičen, tifusen, mrzličan ... Vendar moramo pri teh primerih izhajati iz pridevnika stanja bolan + predložnega določila oz. glagola bolovati + predložnega določila: garjav ← bolan/boluje za garjami, jetičen ← bolan/boluje za jetiko

1.1.2 Snovni pridevniki → imajo frazni položaj pred vrstnimi: lepa rdeča rezljana lesena (otroška igrača). Pomensko jih motivira samostalnik, in sicer v vlogi predložnega rodilniškega prilastka: lesen ← iz lesa, železen ← iz železa, kovinski ← iz kovine, betonski ← iz betona, kamnit ← iz kamna (takšna pretvorba je sicer značilna tudi za vrstne pridevnike, a na uvrstitev snovnih pridevnikov med kakovostne je vplivala predvsem ustreznost vprašalnice kakšen).

1.1.3 Pridevniki podobnosti: kupolast, čebulast ...

1.1.4 Pridevniki prisotnosti česa oz. obilnosti: bradat, čokat, bolhat ...

2 Vrstna pridevniška beseda⁶

Izsamostalniški vrstni pridevniki so pretvorljivi v:

- *Brezpredložni rodilnik*: asketsko življenje ← življenje asketov, indijanski poglavar ← poglavar Indijancev, imenski seznam ← seznam imen, atletski klub ← klub atletov, gangsterski vlom ← vlom gangsterjev ← gangsterji vlomijo (pretvorba v brezpredložni rodilnik pridevniških prilastkovnih zvez z glagolniško odnosnico ima izhodišče v glagolski zvezi).
- *Predložni rodilnik*: bavarsko pivo ← pivo z Bavarske, češki porcelan ← porcelan s Češke, domovinska ljubezen ← ljubezen do domovine ← ljubiti domovino.
- *Predložni tožilnik*: aranžerska šola ← šola za aranžerje, cigaretni papir ← papir za cigarete.

⁵ Vidovič Muha: Merila pomenske delitve nezaimenske pridevniške besede.

⁶ Vidovič Muha: Pomenske skupine nekakovostnih izpeljanih pridevnikov.

- *Mestnik*: gangsterski film ← film o gangsterjih, alpsko rastlinstvo ← rastlinstvo v Alpah, dunajske gostilne ← gostilne na Dunaju, ambulanti pregled ← pregled v ambulanti, abecedni seznam ← seznam po abecedi.
- *Orodnik*: ladijski prevoz ← prevoz z ladjo, ahatni prstan ← prstan z ahatom.

2.1 Vrstni izvojljni pridevniki

2.1.1 *Vrstni izimenski pridevniki* (so tvorjeni v glavnem iz lastnih imen s priponskimi obrazili –ov, -ev, -in, -ski, -ški, -ji), a.) nekaj je imenovano po izumitelju: papinov lonec ← lonec (od) Papina, rentgenski aparat, glavberjeva sol, pitagorov izrek, blagajev volčin; b.) nekaj je tipična lastnost koga, česa, podobno komu čemu: ahilova peta ← peta (od) Ahila ← peta, značilna za Ahila, avgijev hlev, ariadnina nit, sizifovo delo, marijini laski ...

2.1.2 *Vrstni splošni izvojljni pridevniki* (zajemajo tisto skupino pretvorbene homonimnih pridevnikov, ki se pojavljajo v stavčni strukturi kot prilastek tožilniškega predmeta takrat, kadar imamo v stavku tudi svojljni dajalnik): (Ukradli so mi) očetovo uro ← (njihova kraja moje) očetove ure ← ure, ki sem jo imel od očeta/ki jo je dal oče meni

2.2 Vrstni jedrnovariantni pridevniki

2.2.1 Vrstni neglagolniškojdrni pridevniki

2.2.1.1 Vrstni posrednonamenski pridevniki

2.2.1.1.1 Vrstni posrednonamenski nehomonimni pridevniki (ti pridevniki niso homonimni s svojljno pomensko skupino, tvorjeni so navadno iz glagolnikov in samostalnikov, ki so povezani z glagolskim dejanjem): nogometno igrišče ← igrišče za nogomet ← igrišče za igranje nogometa/na katerem se igra nogomet, filmska kamera ← kamera za film(anje), informacijsko gradivo ← gradivo za informacije, analitični postopek ← postopek za analizo, anketni list, cenzurni urad, delovni prostor, dostavno vozilo, fabulativni dar, finančni prostor, gradbeni les, kontrolni pregled

2.2.1.1.2 Vrstni posrednonamenski homonimni pridevniki (homonimni s pomensko svojljno skupino, tvorjeni iz neglagolniških samostalnikov): šolsko igrišče ← igrišče za šolo, konjski hlev, aranžerska šola, cevna pločevinka, čajna žlička, levja kletka, pasja uta, gasilni avto

2.2.2 Vrstni glagolniškojdrni pridevniki

2.2.2.1 Vrstni sredstveni pridevniki (iz predložnega orodnika): ladijski prevoz ← prevoz z ladjo, mikroskopski pregled, magnetni zapis, lesna trgovina, instrumentalni koncert

2.2.2.2 Vrstni predmetni pridevniki (podstava je brezpredložni rodilnik): tovorni prevoz ← prevoz tovora, gozdni nadzor, osebna kontrola, družbena zaščita

2.3 Vrstni izprislovni pridevniki

2.3.1 Vrstni pridevniki smeri delovanja (vezani so na glagolniške oz. lastnostne samostalnike, preko pojmovnih samostalnikov so tvorjeni iz mernih pridevnikov, so iz predložnega tožilnika v vlogi prislovnega določila kraja): debelinski prirastek ← prirastek v debelino, dolžinsko raztezanje, globinska razsežnost

2.3.2 Vrstni pridevniki okoliščin

2.3.2.1 Vrstni pridevniki nahajanja, obstajanja

2.3.2.1.1 Vrstni krajevni pridevniki nahajanja, obstajanja: alpsko rastlinstvo ← rastlinstvo v Alpah, dunajske gostilne ← gostilne na Dunaju, kraški izvir, gorske živali, morski promet

2.3.2.1.2 Vrstni časovni pridevniki nahajanja, obstajanja (podstava izraža časovnost obstajanja): zimsko igrišče ← igrišče v zimi, aprilski sejem, jesenski dež, avgustovska vročina

2.3.2.2 Vrstni izhodiščni pridevniki (izražajo krajevno ali časovno izhodišče)

2.3.2.2.1 Vrstni krajevni izhodiščni: bavarsko pivo ← pivo z bavarske, idrijska čipka, češki porcelan, močvirna megla, japonski avtomobili

2.3.2.2.2 Vrstni časovni izhodiščni: srednjeveška plastika ← plastika iz srednjega veka, mladostni spomin, baročni kip, romanska cerkev

2.4 Vrstni videzni pridevniki

2.4.1 *Vrstni spremstveni pridevniki* (nastali iz predložnega orodnika): hudourniška pokrajina ← pokrajina s hudourniki, briljantni prstan, mlečni riž, naglasno mesto, industrijsko področje, acetilenski gorilnik, bencinski kuhalnik, električni aparat

3 Svojlina pridevniška beseda

3.1 Pravi svojljni pridevnik

3.1.1 Lastninskosvojljni pridevnik (povedkov glagol imeti v drugostopenjski pretvorbi izraža, da je kdo lastnik česa): bratovo posestvo ← posestvo (od) brata ← brat ima (poseduje) posestvo, družbeno premoženje ← premoženje (od) družbe, občinska stavba ← stavba (od) občine

3.1.2 Nelastninskosvojljni pridevnik

3.1.2.1 Sestavinskosvojljni pridevnik (povedkov glagol imeti izraža, da je kaj sestavni del koga, česa): ježeva bodica ← bodica (od) ježa ← jež ima bodico ← bodica je del ježa, knjižni list ← list (od) knjige, šivankino uho ← uho (od) šivanke, orehova lupina ← lupina (od) oreha

3.1.2.2 Razmernosvojljni pridevnik

3.1.2.2.1 *Razmernotejanski pridevnik* (jedro navadno poimenuje nosilca dejanja): gozdni čuvaj ← čuvaj (od) gozda/čuvaj gozdu ← kdor čuva gozd, hišni gospodar ← gospodar (od) hiše/gospodar hiši, otrokov učitelj, prijatelj znanec

3.1.2.2.2 *Razmernostanski pridevnik* (jedro poimenuje nosilca stanja): očetov brat ← brat (od) očeta/očetu brat ← oče ima brata, Tonetova žena, sosedov sin, znančev nečak, hčerin sošolec

3.2 *Nepravi svojilni pridevnik*

3.2.1 Nepravi svojilni dejanski (drugostopenjska podstava, ki ima obliko glagolskega stavka z motivirajočim samostalnikom kot osebkom, izraža, komu, čemu je jedrno dejanje pripisovano): očetovo delo ← delo (od) očeta ← oče dela, gospodarski razvoj, blagajniško poslovanje, električni učinek, besedni pomen, cestni ovinek, kontrolni ukrep

3.2.2 Nepravi svojilni stanjski (drugostopenjski pretvorbi z glagolom imeti v povedku sledi še tretjestopenjska z razvidnim stanjskim oz. lastnostnim pomenom povedkovega pridevnika): očetove izkušnje ← izkušnje (od) očeta ← oče ima izkušnje ← oče je izkušen, njegov smisel za humor ← ... ← je humorističen, fantovi dolgi lasje ← ... ← fant je dolgolas, ženin abonma, bolnikova vročina, voznikova prednost, naša moč.

11. Navadna izpeljava pridevnikov iz glagolov, prislovov in pridevnikov – po pomenskih skupinah pridevnikov

Iz glagola

1 Kakovostna pridevniška beseda

1.1 Prava kakovostna pridevniška beseda

1.1.1 Pridevniki stanja

- naklonski: šepav ← tak, ki šepa; likalen ← tak, ki lika
- dejanje, stanje → deležnik: govorec ← tak, ki govori, hrepeneč
- stanje (prej ni treba dejanja): bloden ← tak, ki blodi, negiben

2 Vrstna pridevniška beseda

2.1 Vrstni jedrnovariantni pridevniki

2.1.2 Vrstni neglagolniškojedrni

2.1.2.1 Vrstni namenski pridevniki: dvigalni mehanizem ← mehanizem za dviganje, šivalni stroj ← stroj, s katerim se šiva, drgalna krtača, gugalni stol, brizgalna cev, črpalna naprava, drsalni čevlji, celilno mazilo, mehčalno sredstvo

Iz prislova

1 Vrstna pridevniška beseda

To so pridevniki, odvisni od govornega dejanja. Nastali so iz krajevnih in časovnih prislovov, gre za posredni denotat – prek besedotvornopodstavnega prislova – vezan na določene okoliščine; te pridevnike označujemo Prid_{v2}, npr. zgoraj – zgornji, spodaj spodnji, tu(kaj) – tukajšnji, tam(kaj) – tamkajšnji, prej – prejšnji, lani lanski, letos – letošnji, sedaj – sedanji, levi, desni. Pri tej skupini gre skratka za relativno prostorsko, časovno orientacijo glede na govorečega (prostor) ali samo govorno dejanje (čas); pridevniki, ki izražajo prostorsko-časovno orientacijo, neodvisno od GD, npr. sever – severni, srednji vek – srednjeveški ne sodijo v obravnavano pomensko skupino, ampak med pridevnike, nastale iz samostalnika, glagola, drugih pridevnikov, označimo jih pa Prid_{v1}. Kot kaže so lahko v podstavi Prid_{v2} lahko samo prislovi nahajanja, obstajanja v prostoru, času, ne pa tudi morda smeri gibanja, približevanja ipd.: zgornji, spodnji, zunanji, notranji, zadnji, tukajšnji, sprednji, jutrišnji, včerajšnji, lanski, letošnji, sedanji, tedanji ipd. Prostorska in časovna aktualizacija imenske zveze je v besedilu vezana na govorečega oz. govorno dejanje.

1.2 Vrstni izprislovni pridevniki 2

1.2.1 Krajevni pridevnik: bližnji predmet ← predmet, ki je blizu, dolnja soba ← soba doli, gornji stanovalci, nasprotni breg

1.2.2 Časovni pridevnik: lanski dohodek ← dohodek lani, hkratni prihod, prejšnji denar.

Iz pridevnika

Vrstni (Prid_{v1}) pridevnik iz kakovostnih in mernih; med konverzne vrstne pridevnike lahko preidejo npr. vse pomenske skupine zlasti netvorjenih lastnostnih, vendar še pogosteje pridevniki barve in merni pridevniki, npr. beli fosfor, beli žar, lahki bencin, čisti bencin, črni bor, rdeči bor, rdeča leska, mrtva lega idr., to ni poseben besedotvorni tip, vse gre po navadni izpeljavi, iz kakovostnih pridevnikov vedno s (predvidljivim) končniškim obrazilom -i, -a, -o. Obrazilo je dvofunkcijsko = obrazilna končnica oz. končniško obrazilo: črni kruh, mrtva straža, globoko morje. S samostalniškim jedrom tvorijo SBZ, v žargonu lahko celo samo ena beseda: fižolovka, cirkularka Ne stopnjujejo se, lahko se, ampak to je le zveza leksemov. Načeloma ne prehajajo v povedkovo določilo. Nimajo desnih dopolnil. Za besedotvorje, temveč le za junkcijo pridevnika; lahko tudi SBZ: deset zapovedi.

12. Navadna izpeljava prislovov iz pridevnikov

1 Lastnostni prislovi

1.1 *Pravi lastnostni prislovi* so nastali iz lastnostnih pridevnikov – prehod lastnostnih pridevnikov med prislove je definicijska lastnost teh pridevnikov, vsaj tistih, ki so nastali

iz netvorjenih lastnostnih pridevnikov, tip *dober*, *globok*, se načeloma razvrščajo levo od glagolskega jedra, npr. *Dobro napiše* (*dobro napisan*) članek, vendar tudi: *Članek napiše dobro* (členitev po aktualnosti). Pomensko so družljivi s prislovi stopnje, npr. *zelo dobro napiše*. Zveza, ki jo tvorijo z glagolom, je aktualizirana, v celoti besedilna – po govornem dejanju razpade.

Glede na možnost vplivanja na nastanek pogovorne variante fraznega glagola z (glagolskim) morfemom *po* → *Glag. + po*, tip *oblačiti se po gosposko*, je smiselno izločiti lastnostne prislove iz tvorjenega, izsamostalniškega (lastnostnega) pridevnika s pomenom podobnosti, enakosti dejanja (glagol), kot ga izraža podstavni samostalnik *biti/delati kot kdo(č+)*, npr. *(po) prijateljsko se potrepljati*, *(po) farizejsko se obnašati*, *(po) meščansko*, *(po) kmečko se oblači*.

2 Vrstni prislovi so nastali iz pravih (izsamostalniških) vrstnih pridevnikov, glede na podstavni samostalnik je mogoče ločiti vsaj 3 podskupine; prislov opredeljuje glagolsko dejanje:

a.) prostorsko ali časovno: *laboratorijsko*, *ambulantno pregledati* (v laboratoriju, ambulanti), *politično delovati* (v politiki), *samostalniško rabiti*, *tehnično se razvijati*, *tedensko*, *mesečno*, *letno poročati*. Sem sodijo tudi primeri, ko je kraj (prostor) primerjalni vzorec *(po) pariško se oblačiti* → *kot ljudje v Parizu*, *(po) slovensko govoriti* *(po) domače povedati*.

b.) sredstveno: *računalniško*, *študijsko obdelati* (z računalnikom, študijem), *zakonsko zagotoviti*, *televizijsko*, *radijsko*, *medijsko obvestiti*

c.) glede na tvorno (konstitutivno) lastnost podstavnega samostalnika, npr. *metodološko obdelati*, *biološko prizadeti*, *ginekološko pregledati*, *etimološko razložiti*, *slovnično popraviti*, *geometrijsko seštevati* ipd. če je v podstavi samostalnik s podspolom *človeško (č+)* je ev. mogoče tudi pogovorna varianta s prostim glagolskim morfemom *po*, npr. *(po) vojaško pozdraviti*.

13. Navadna izpeljava glagolov iz samostalnikov in pridevnikov

V skladijski podstavi se namesto zaimka pojavlja t. i. proverb (ali glagolski primitiv) → gre za glagole, ki so najbolj pomensko široki (tipi *delati*, *biti*, *imeti*, *dati* in *postati*). Gre za glagole, ki se obnašajo pri pretvorbenem postopku enako kot zaimki, pretvarjajo se v pripono ali priponsko obrazilo.

Iz samostalnikov:

a.) **delati:**

SPo ← [delati] Sam_[4, 6]

- tožilniška vezava implicira Rd (need. – ponavljajlnost dejanja; ed. – trajnost): brazdati ← [delati] brazd[-e], [] → ati, brazd-; gubati; filmati
- orodniška vezava – mogoče bi bilo govoriti o Sd: plužiti ← [delati s] plug[-om], [] → iti, plug; plug-+iti (palatalizacija g → ž); kositi

b.) **biti:** (s samostalnikom ustvarja povedkovodoločilno ujemalnost – sam. je imenovalniški in – primičnost)

SPo ← [biti] Sam_[1]

- povedkovodoločilno razmerje vsebuje pomen *L/dejavnosti*: SPo ← [biti] Sam_[1] [] → Op, Sam → BPo; kraljevati ← [biti] kralj[-ø], [] → -eva-ti, kralj-; cesarjevati; v SPo je lahko tudi drugotni pomen (podobnost): SPo = [biti kot] Sam_[1]: burjati ← [biti kot] burj[-a]
- primik v SPo z jedrom biti povzroča okoliščinski, in sicer krajevni pomen (*Md*) – biti pomeni obstajati, nahajati se; SPo = [biti] Sam_[5]; gnezd-i-ti ← [biti v] gnezd[-u], cestovati, orkestrirati, četovati

c.) **dati**

- pomen, ki ga implicira tožilniška vezava, je še najbližje pomenu dejanja (*De*), SPo ← [dati] sam_[4]: etiketirati ← [dati] etiket[-o/-e], apostrofirati, financirati, argumentirati, dokumentirati, blagosloviti, glasovati, pečatiti
- primik v SPo povzroča okoliščinski, krajevni prislov (*Md*), SPo ← [dati] Sam_[-1]: ekranizirati ← [dati na] ekran[-ø], filtrirati ← [dati skozi] filter[-ø], cementirati ← [dati v] cement[-ø], barbarizirati, garažirati, opažiti

č.) **imeti**

- pomen je lastnostni, SPo ← [imeti] Sam_[4]: godovati, praznovati, dolgovati, čustvovati, monopolizirati, domnevati

d.) **postati**

- v SPo je povedkovodoločila ujemalnost, pomen lastnostni, SPo ← [postati/postajati] Sam_[1]: doktorirati, daniti, hlapeti, apneti

Iz pridevnikov:

V SPo je x_2 kakovostni pridevnik, besedotvorna podstava je torej iz pridevnika; SPo implicira pomen dejanja (De). V SPo je skladijskodoločilna ujemanost; SPo \leftarrow [biti] Prid_[K]⁷. Jedrna glagola sta naslednja:

- a.) biti, divj-a-ti \leftarrow [biti] divj[-i], hudovati se, bosopetiti, lenariti
- b.) postati/postajati, bled-e-ti \leftarrow [postajati] bled[-ø], debeleti, drveneti, besneti, blazneti, glušiti, bogateti, ledeneti

Vsaj v pomenski podstavi je pridevnik v vlogi povedkovega prilastka, ki razvija poleg glagola še neizražen tožilniški predmet. Jedrni glagol je delati; SPo \leftarrow [delati (kaj)] Prid_[K], npr. črn-i-ti \leftarrow [delati (kaj)] črn[-o], germanizirati, greniti, hrabriti, dobriti, čistiti, krotiti, mokriti.

V SPo so lahko tudi stopnjevani (modificirani) pridevniki, npr. daljšati \leftarrow [delati (kaj)] daljš[-e], boljšati, hujšati, goršati, krajšati. Ljubkovati \leftarrow [imeti za] ljubk[o]

14. Glagolske tvorjenke iz predložne zveze

V jedru SPo (x_1) so dovršne oblike glagolskih primitivov. Podredni člen (BPo = x_2) je samostalnik, pridevnik ali prislov.

1. x_2 = **samostalnik** \rightarrow možno deliti na 2 temelji skupini:

- a.) predpona iz predloga SPo in njemu ustrezne končnice, v SPo je vezava ali primik
 - v SPo je neizražen tožilniški predmet (prizadeti dejanja) \rightarrow SPo \leftarrow [Glag] {p} Sam{-k}, [] \rightarrow P, {} \rightarrow Pr, -sam, BPo
 - ob|glav|i|ti \leftarrow [dati (koga)] {ob} glav{-o}, [] \rightarrow -i, -ti, {} \rightarrow ob-, -glav-, po|roč|a|ti \leftarrow [dajati (kaj)] {po} rok{-u}, [] \rightarrow -a,-ti, {} \rightarrow po-, -roč-, predočiti, predpasati, podjarmiti, vročiti
- b.) Pr iz predloga v SPo neizraženega samostalnika, [Glag] Sam_[4] {p} (Sam_[K])
 - v SPo je izražena tožilniška vezava
 - pred|roč|i|ti \leftarrow [dati] rok[e] {pred}, [] \rightarrow -i, -ti, {} \rightarrow pred-, -roč-, odsloviti, obkoliti, obmejiti, obrobiti

2. x_2 = **pridevnik** (kot povedkov prilastek), v SPo je neizražen tožilniški samostalnik

- Pr iz prislova v SPo, Pr izraža dokončnost dejanja in ta razvija pridevnik v vlogi povedkovega prilastka; SPo \leftarrow [Glag(Sam)] Prid[-k] {prisl.}, [] \rightarrow P, {} \rightarrow Pr, Prid, BPo

⁷ K/k = končnica

- ob|nov|i|ti ← [narediti] nov[-o] {ob}, [] → -i, -ti, {} → ob-, -nov-, obnoret, obubožati, osamiti, osvežiti, poveličati

3. x2 = prislov

- Pr je pretvorba predloga neizraženega samostalnika, SPo ← [Glag] Prisl{p} (Sam{-k}), [] → P, {} → Pr, -Prisl-

- od|stran|i|ti ← [dati] stran[-ø] {od}, [] → -i-, -ti, {} → od-, -stran-, upočasniti

Imamo torej 2 tipa (2 struktura tipa SPo glede na vezavnost):

1. neizražen prizadeti aktant → izpuščena vezava → koga/kaj, realizirano SPo razmerje; ob|glav|i|ti ← [dati] {ob} glav{-o}, [] → -i-, -ti, {} → ob-, -glav- (neizražen predmet prehodnega glagola)
2. izražen prizadeti aktant → izražena vezava → kam, predvidljivo SPo razmerje; pred|roč|i|ti ← [dati] rok[e] {pred}, [] → -i-, -ti {} pred-, -roč-

15. Samostalniške in pridevniške tvorjenke iz predložne zveze

Predmetnopomenska beseda SPo je vedno v predložnem sklonu. Značilna je dvomorfemska obrazila, v P (pripono) se pretvarja jedro z ustrezno vezniško besedo, v Pr (predpono) pa predlog z ustrezno sklonsko končnico.

1. Samostalniške tvorjenke

brez|dom|ec ← [tisti, ki je] {brez} dom{-a}, [] → -ec, {} → brez-, -dom-
pri|les|je ← [tam, kjer je] {pri} les{-u}, [] → -je, {} → pri-, -les-
podstrešje, nabrežje, zapeček

2. Pridevniške tvorjenke

brez|nos|ø ← [tak, ki je] {brez} nos{-a}, [] → -ø, {} → brez-, -nos-
podstrešni, primorski, priljuden, brezrok

16. Medponsko-priponsko zlaganje samostalnikov in pridevnikov

Zm-p = besedotvorna vrsta, pri kateri se pretvarja v pripono jedro SPo z ustreznim slovničnim pomenom, v medpono pa slovnično razmerje med predmetnopomenskima besedama v SPo. Obrazilo je vedno dvomorfemsko.

Zlaganje samostalnikov:

Vd: vrv|o|hod|ec ← [tisti, ki] hod[-i] {po} vrv{-i}, [] → ec, {} → -o-

Md: kamn|o|lom- \emptyset \leftarrow [tam, kjer se] lomi[- \emptyset] kam{-en}

De: rib-o-lov- \emptyset \leftarrow [to, da] lovi[- \emptyset] rib{-e}

Zlaganje pridevnikov: dolg|o|rok- \emptyset \leftarrow [tak, ki je] dolg{ih} rok{- \emptyset }

Kakovostni rodilnik: bel|o|rok- \emptyset \leftarrow [tak, ki je] bel{-ih} rok{- \emptyset }. Jedro SPo je prid. zaimsek, v odvisnem delu je kakovostni rodilnik. Poimenovanje delov telesa, dolgolas, kratkonog. Vrstni prid. + sam. \rightarrow denarn|o|gospodar|ski \leftarrow [ta, ki je v zvezi z] denarn{im} gospodarstv{om}, cestn|o|promet|ni.

Gre za označevanje koga glede na kakovostno in količinsko lastnost njegovih sestavin: blagočuten, trdoživ \rightarrow glagol, belorok, dolgolas \rightarrow kakovostni pridevnik; denarnogospodarski, cestnoprometni \rightarrow vrstni pridevnik.

Podredne Zm-p imajo določen del SPo lahko:

- a.) izglagolski \rightarrow v prilastkovem odvisniku SPo je vedno polnopomenski glagol, ki se pretvarja v določeno sestavino \rightarrow izglagolske zloženke
- b.) izsamostalniške \rightarrow v SPo vedno nepolnopomenski glagol, ki se kot slovničnopomenske lastnosti obrazili \rightarrow imenske zloženke

17. Medponskoobrazilne zloženke

Medponsko-obrazilne zloženke so tvorjenke tipa b, gre za zlaganje z medponskim obrazilom:

1. Om izrazno samostojno (-o/-): sever-o-vzhod, zob-o-zdravnik (Zahnartz)
2. Om je tisti, ki je homonimen s končnico (gre za tvorjenke obrazilno-končniške homonimije): volt- \emptyset -meter, slovenij-a-les, avt-o-klepar, golf- \emptyset -igrišče \rightarrow vse tvorjenke z avtom, kinom, golfom so mlajšega tipa.

$x_1 \{/ \} x_2, \{ \} \rightarrow Om \quad Zm: BPO_1 + Om + BPO_2$; vedno se obrazili le slovnični pomen: živin-o-zdravnik- \emptyset \leftarrow zdravnik {za} živin{o}

Zloženke lahko delimo tudi na podlagi pomena, iz katerega so nastale:

1. predložni tožilnik – namembnost: kinooperater \leftarrow operater {za} kin{o}, generaloško
2. predložni rodilnik – izvornost, snovnost, sestavinskost: sladosok \leftarrow sok {iz} slad{a}, avtokolona
3. brezpredložni rodilnik (slovnični predmet): posojilodajalec \leftarrow [dajalec] posojil{a}, najemjemalec, pravobranilec \leftarrow branilec prav{-a}

4. mestnik – obstajanje, izvornost: jugovzhod, avtocisterna, Jugoslovan ← Slovan {na} jug{u}
5. orodnik – spremstvenost: basbariton, fluorovodik ← vodik {s} fluor{om}
6. roditelj – svojilnost: arterioskleroza ← skleroza {od} arterij{e}

18. Modifikacijska izpeljava samostalnikov in pridevnikov

*Samostalniki:*⁸

Modifikacijska samostalniška obrazila so pretvorba posameznih pridevniških prilastkov katere izmed temeljnih pomenskih skupin pridevnikov. V **priponsko** modifikacijsko obrazilo se pretvarjajo lastnostni pridevniki, in sicer se pravi kakovostni s pomenom *pozitivne čustvene naravnosti* „prijeten, simpatičen“ ali *negativne čustvene naravnosti* „neprijeten, nesimpatičen“ in razsežnostna prostorska pridevnika velik – majhen ali časovna star – mlad, ter količinski pridevnik (nedoločni števnik) več, veliko:

otrok-ec ← prijeten[-ø] otrok, [] → -ec, otrok-; grič-ek ← [majhen] grič[-ø], [] → -ek, grič-;
brin-je ← [veliko] brin[-ov], [] → -je, brin-, medvedek ← [mlad] medved

Pridevniki:

Prislov kot razvijajoči člen v primerjavi s sestavo pomensko ni drugačen, v bistvu gre za večjo ali manjšo razsežnost lastnosti, npr. bledikav ← [malo] bled, čistejši ← [bolj] čist, drobčen [zelo] droben

19. Modifikacijska izpeljava glagolov

SPo obrazili razvijajoči člen x₂. Razvrstitev modifikacijskega obrazila je priponska, in sicer pred obrazilo glagolske oblike. Glagolska pripona (sicer izražanje nedovršenosti) prevzame tudi besedotvorno vrednost – ali pred glagolsko pripono (korak|c|ati; dvig|ova|ti). Glagolska pripona je torej lahko dvofunkcijska: izraža nedovršenost ali besedotvorni pomen → npr: pregledovati: Im: [večkrat] pregledati, In: [delati] pregled.

Kaže, da ima gl. pripona modifikacijsko obrazilno vrednost, ko izraža ponavljalnost glagolskega dejanja, x₂ je prislov kratnosti – večkrat. Nedovršniki iz predponskih dovršnikov kažejo da so vedno tvorjenke 2. stopnje. Samo pomenske ne pa tudi vidske spremembe se pojavljajo v primerih, ko je x₂ kolikostni prislov ali prislov, ki izraža pozitivno ali negativno vrednotenje glagolskega dejanja:

⁸ Vidovič Muha: Dva tipološka zgleda normativne vrednosti slovenske besedotvorne morfematike.

$x_2 \rightarrow$ malo, nekoliko: brcljati \leftarrow [nekoliko] brcati; čohljati, curljati ...

$x_2 \rightarrow$ ljubko, prijazno – izraža le naklonjenost: dremuckati, smejkati, čičkati ...

$x_2 \rightarrow$ neprijetno, grdo – izraža le nenaklonjenost: dremavhati, hvalisati, kuhariti ...

20. Glagolske tvorjenke s predpolskim obrazilom⁹

Sestavljenke \rightarrow najštevilčnejše glagolske tvorjenke, je modifikacijska besedna vrsta (v Opr se pretvarja razvijajoča sestavina SPo (x_2) v BPo pa x_1 – gl. jedro).

O = Pr (enomorfemska), razvršča predvsem na podstavo iz nedovršnega glagola, pa tudi dovršnika. Ob podstavi iz nedovršnikov ima obrazilo vedno tudi vidsko vlogo, saj nedovršnik spreminja v dovršnik (nesti – prinesiti). Ob podstavi iz dovršnika ima predmetnopomensko vlogo (plačati – doplačati). Glede na zgradbo skladenjske podstave so sestavljenke v bistvu preproste in jih je na podlagi pomena predpolskega obrazila v glavnem mogoče ločiti na 2 tipa:

1.) obrazilo izraža samo faznost glagolskega dejanja

2.) ali pa še kak drug prislovni pomen

Izrazno je predpolsko obrazilo lahko samostojno, npr. u-bititi, raz-veljaviti, samo homonimno s predlogom, npr. ob-liti = liti ob, lahko pa tudi pomenskopodstavno (ne samo izrazno) enako s predlogom (še z dodatno vidsko vlogo), npr. izvleči – vleči iz.

1.) Strukturo skladenjskopodstavnih glagolov, ki izražajo samo faznost govornega dejanja lahko zapišemo **SPo \leftarrow [F]Glag**, pri čemer je F (faznost) \rightarrow začetnost (z), končnost (k), trenutnost (t). Faznost je u bistvu časovnoprislovna in jo lahko izpišemo: do konca/v koncu \rightarrow končati, od začetka/v začetku \rightarrow začeti, v trenutku (v bistvu enkrat):

F \rightarrow (z) zbati se \leftarrow [začeti] bati se, [] \rightarrow z-, -bati; zapeti, zajokati, zaljubiti, obtičati, spregledati, vzljubiti, vznemiriti

F \rightarrow (k) zrasti \leftarrow [končati] rasti, [] \rightarrow z-, -rasti; umreti, zmešati, zmočiti, zmleti, spresti, oprati, ohladiti, umiriti \leftarrow miriti [do konca], usahniti, ubiti, hrepeneti;

Končnost dejanja lahko pomeni tudi uspešnost (u) oz. izpolnitev, pri glagolih premikanja pa dosego cilja (c): **F \rightarrow (u/c)** doklicati \leftarrow klicati [do (uspeha)], [] \rightarrow do-, -klicati; dopovedati, dognati, doštudirati, dogovoriti, dojadirati \leftarrow jadirati [do (cilja)], dojahati, doromati, dokopati, doplavati, doleteti, dohiteti

F \rightarrow (t) ukrasti \leftarrow [trenutno/enkrat] krasti, [] \rightarrow u-, -krasti; ustrašiti, ukrasti, užgati

⁹ Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženok.

2.) Globinsko strukturo skladenjske podstave glagolov, ki izražajo poleg faznosti še kak drug dodatni prislovni pomen je mogoče zapisati: **SPo ← Glag [Prisl_F/Prisl]** (samo prislov ob dovršniški podstavi). Izrazna podoba obrazila in njegova vloga v SPo omogoča ločitev primerov na več skupin:

Glag [Prisl_F/Prisl → **skozi**]: prebosti ← bosti [skozi], [] → pre-, -skozi; pregrizti, predreti, prestreliti

Glag [Prisl_F/Prisl → **drugače**]: predelati ← delati [drugače], [] → pre-, -delati; prevzgojiti, prekrstiti

Glag [Prisl_F/Prisl → **drugam**]: prepeljati ← peljati [drugam], [] → pre-, -peljati; pregnati, predati, prestopiti, prevrniti

Glag [Prisl_F/Prisl → **več**]: preplačati ← plačati [več], [] → pre-, -plačati; preveličati, prejačati

Glag [Prisl_F/Prisl] → **čez**: prekobacati ← kobacati [čez], [] → pre-, -kobacati; prekipeiti, prestopiti, preklicati, prekrižati

Neizražen pa je tak **prislov** v primerih, ko je Opr homonimno s predložnim glagolskim morfemom iz skladenjske podstave. Tak morfem (Mo) lahko izraža glagolsko vezljivost in je sploh tudi pomenska podstava obrazila: **SPo ← Glag [Mo_F (Sam₋₁)/Mo (Sam₋₁)]**, npr.:

- izvoziti ← voziti [iz_k R], [] 'ven' → „iz“, -voziti;
- pokriti ← kriti [po_k M], [] 'zgoraj'; napeljati, oditi, podstaviti, predstaviti, predstaviti, nadgraditi
- podmazati ← mazati [po_k M], [] „spodaj“ → pod-, -mazati; podvreči
- v primerih kot izjokati, iznoreteti ipd. ← noreteti [iz_k R] je verjetno R povratnoosebni zaimpek sebe, nekaj primerov prostih glagolskih morfemov:
 - iz „ven“, npr. izvoziti ← voziti [iz_k R], [] → iz, -voziti; izliti, izbiti, izdati, izklesati
 - po „zgoraj“, npr. pokriti ← kriti [po_k M], po-, -kriti; popacati, poapneti, pobarvati, pobranati
 - na „gor“, napeljati ← peljati [na_k T], [] → -, -peljati; naslikati, napisati, naoljiti
 - od „stran“, npr. oditi iti [od_k R], [] → od-, -iti; odpoklicati, odnehati, odnesti, odmreti
 - pod „spodaj“, npr. podstaviti ← staviti [pod_k M], [] pod-, -staviti; podjesti, podssuti, podnasloviti, podpisati
 - pred
 - „spredaj“, npr. predstaviti ← staviti [pred_k M], [] → pred-, -staviti, prednašati, predpisati

- „prej“, npr. predpakirati ← pakirati [pred_k /- M], [] → pred-, -pakirati, predpripraviti
- nad „zgoraj“, npr. nadgraditi ← graditi [nad_k M], [] → nad-, -graditi; nadkriti, nadkraljevati, nadleteti, nadvladati, nadzirati.

Do **vezljivostnih posebnosti** prihaja, ko sta podstava Opr in predložni gl. morfem različna → če se pomen ne ujema z nobenim od pomena predložnega gl. morfema, je tak pomen Opr vezljivostno mrtev oz. je enako vezljiv kot njegov morebitni sopomenski glagolski morfem; to so tvorjenke s predponskim obrazilom:

- o **ob-/o-** „okrog“; obglodati ← glodati [ob_k R] 'okrog', obgratidi, objadtari, obklesati, obkopati
- o **po** „zaporedoma, za“; popadati ← padati [po_k *M], [] → po-, -padati; pokupiti, pomreti, posekati

Izgubo vezljivosti lahko povzročajo tudi metonimični pomenski premiki Opr:

- o **ob-/o-** „popolnoma“, prvotno „okrog“, npr. okameneti ← kameneti [popolnoma], [] → o-, -kameneti; obnoretati, oglušeti, opisati, opliditi, opiti, občutiti
- o **po** „malo“, prvotno „zgoraj“; pocingljati ← cingljati [malo], [] → po-, -cingljati; podremati, poplakniti, poklekniti
- o **pre-** „več, močneje (kot)“, prvotno „skozi“; preživeti ← živeti [več (kot)], [] → pre-, -živeti; prehiteti, predozoreti, predražiti prenapiti
 - o pomensko podobno je predponsko obrazilo **nad-** „več (kot)“, prvotno „zgoraj, na kom, čem“: nadživeti ← živeti [več_k], [] → nad-, -živeti; nadmodriti
- o **od-** „ne več (biti, delati)“, prvotno „stran, proč“ odsedeti ← sedeti [ne več], [] → od-, -sedeti; odslužiti, odzidati, odzvoniti, odžejati, odbobnati, odcveteti

Največ podstavnih prislovov je krajevnih.

21. Besedotvorni pomen v ožjem (kategorialnem) in širšem smislu

Besedotvorni pomen ima vsaka tvorjenka, če razumemo besedotvorni pomen kot pomen obrazila oz. obrazilnih morfemov (besedotvorni pomen v širšem smislu lahko določimo vsaki tvorjenki). V vseh primerih obrazilnih morfemov lahko govorimo o t. i. kategorialnosti, kar pomeni, da so obrazilni morfemi pomensko vezani na večjo skupino, množico določenih tvorjenk; da so obrazilni morfemi pomensko vedno precej splošni.

Nosilec besedotvornega pomena v širšem smislu je obrazilo. Imamo pa skupino tvorjenk, katerih obrazilo ali obrazilni morfem desno od besedotvorne podstave ima predvidljivo prvo

skladenjske podstave. V pripono ali priponsko obrazilo določene skupine tvorjenk se pretvarja predvidljivi del skladenjske podstave. Govorimo o kategorialnem besedotvornem pomenu. Gre za tvorjenke, ki so besednovrstno samostalniki in ki so vezane na besedotvorne vrste tipa a – navadne izpeljanke, tvorjenke iz predložne zveze, medponsko-priponske zloženke.

Ožji besedotvorni pomen je določen s pretvorbno povezavo jedra nemodifikacijske skladenjske podstave s sestavino pomenske podstave povedi (propozicijo). Rezultat tvorbenega procesa ene izmed propozicijskih sestavin. Besedotvorni pomen se lahko povezuje s pomensko podstavo – propozicijo stavčne povedi

22. Razmerje med besedotvornim in slovarskim pomenom

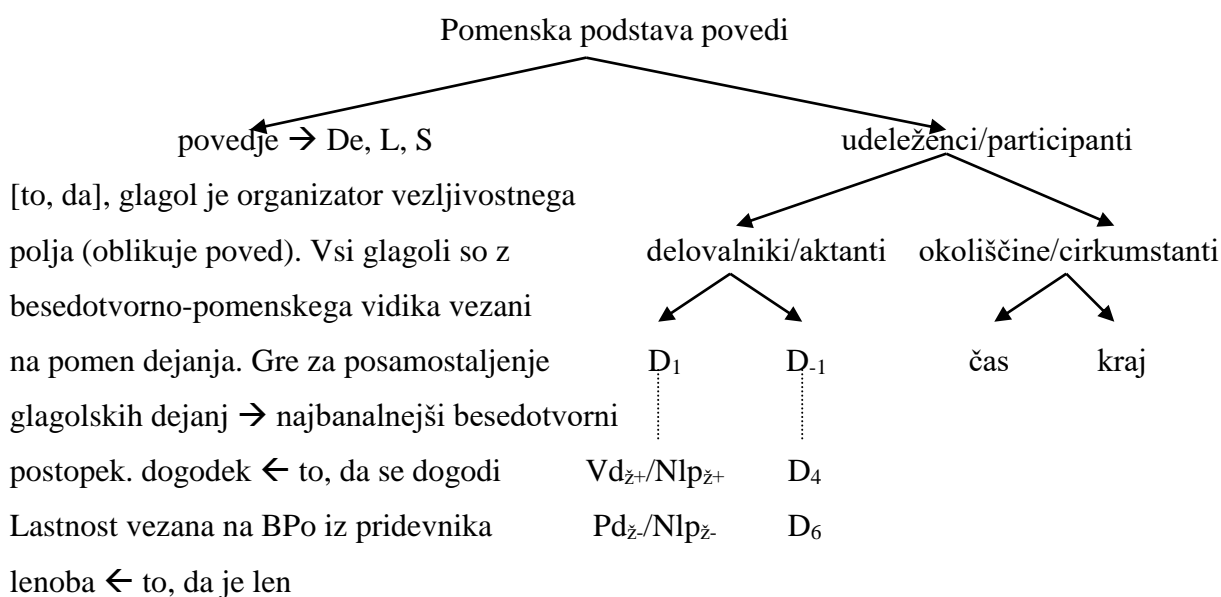
Besedotvorni pomeni so globinske povedne propozicije, zato jih v najboljšem primeru ne more biti več, kot je sestavin propozicije in tudi pomensko lahko ustrezajo le tem sestavinam. Pri besedotvornem in slovarskem pomenu gre za hierarhično urejen zbir pomenskih lastnosti, katerih vsebina je pri besedotvornem pomenu predvidena (določena) s pretvorbenim razmerjem med skladenjsko podstavo in morfemskim sestavom tvorjenke, pri slovarskem pomenu pa z njihovo razločevalnostjo glede na poimenovano predmetnost.

Besedotvorni pomen se pri veliko besedah prekriva z slovarskim pomenom, predvsem kadar je v pomenski podstavi povedje (glagolniki): skakanje, dviganje, bivanje ...; lahko se pa tudi zgodi, da se ne prekriva, v tem primeru se je vseeno smiselno ukvarjati z besedotvornim pomenom, ker le-ta omogoča prepoznati prvinski pomen morfemov v smislu nabora obrazil.

III. SKLOP

1. Merila za določanje besedotvornega pomena v ožjem smislu – predstavitev grafa

Temeljna delitev propozicije na povedje in udeležence (delovalnike im okoliščine) izločila kot prvi, od drugih ločeni besedotvorni pomen dejanja, lastnosti, stanja (De, L, S) kot pretvorbo povedja. Za besedotvorni pomen so se pokazali relevantni še delovalniki (D), ki (v stavčni povedi) lahko prevzamejo vlogo npr vršilca – D₁ (mesto osebk), rezultata D₄ (meto tožilniškega predmeta) in sredstva D₆ (mesto orodniškega predmeta), pa tudi krajevne in časovne okoliščine. Za besedotvorne pomene je bistveno, da se (potencialni) D₁ pretvarja v besedotvorni pomen tvorjenke, ki poimenuje živo – vršilec dejanja (Vd), nosilec lastnosti ali povezave (Nl/p), ali neživo – predmet za opravljanje dejanja (Pd), nosilec lastnosti, povezave – neživo; (potencialni) D₄ gre v rezultat dejanja in je vezan samo na samostalniške izpeljanke iz glagola, (potencialni) D₆ pa v sredstva dejanja; okoliščini kraja in časa sta v podstavi besedotvornih pomenov mesta dejanja, mesta, kjer je kaj (Md/M, kjer je kaj) oz. dejanja časa, ko je kaj (Čd/Č, ko je kaj). → besedotvornih pomenov samostalnika iz glagola je 7 in ne 6 oz. 5 (TBA).

2. Besedotvorni pomeni iz povedja

Pov ← [to, da] ← De, L, S

Glagol v povedku je organizator stavka, vezljivostnega polja, zato lahko izločim povedje iz propozicije kot potencialni povedek. Pri pomenu lastnosti in stanja se obrazili tudi vezni

glagol [to, da je], vsi ti besedotvorni pomeni izražajo pravzaprav popredmeteno (posamostaljeno) povedje.

De (v SPo je glagol) glav-o-bol- \emptyset \leftarrow [to, da] boli{- \emptyset } glav{a}

pis-anje \leftarrow [to, da se] piše{- \emptyset }

rib-o-lov- \emptyset \leftarrow [to, da se] lov{-i} rib{-e}

L (v SPo je pridevnik) lenoba \leftarrow [to, da je] len{- \emptyset }

belina \leftarrow [to, da je] bel{- \emptyset }

S (v SPo je samostalnik) hudobija \leftarrow [to, da je] hudob{-a}

3. Besedotvorni pomeni iz potencialnega prvega delovalnika (D₁)¹⁰

Pri tistih tvorjenkah, ki so nastale s pretvorbo (potencialnega) prvega delovalnika (D₁) z upoštevanjem podspola živo +/- se je izločila na eni strani skupina z oznako podspola +živo kot:

- vršilec dejanja (Vd), tvorjenke iz glagola, npr. igral-ka \leftarrow [tista, ki] igra[- \emptyset], [] \rightarrow -lka, igra-
- nosilec lastnosti (NI), tvorjenke iz pridevnika ali samostalnika, npr. bel-ec \leftarrow [tisti, ki je] bel[- \emptyset], [] \rightarrow -ec, bel-; grb-ec \leftarrow [tisti, ki ima] grb[- \emptyset], [] \rightarrow -ec, grb-
- nosilec povezave (Np), tvorjenke iz samostalnika, npr. ladj-ar \leftarrow [tisti, ki je povezan z] ladj[-o], [] \rightarrow -ar, ladj-

na drugi strani pa oznaka -živo kot:

- predmet za dejanje (Pd), tvorjenke iz glagola, npr. nosi-lec \leftarrow [tisti, ki] nosi[- \emptyset], [] \rightarrow -lec, nosi-
- predmet kot nosilec povezave (Np_z), tvorjenke iz pridevnika ali samostalnika, npr. bohorič-ica \leftarrow [tista, ki je povezana z] Bohorič[-em], [] \rightarrow -ica, bohorič-
- predmet kot nosilec lastnosti (NI_z): medenjaka \leftarrow [tisti, ki je] meden[- \emptyset]

4. Besedotvorni pomeni iz potencialnega četrtega delovalnika (D₄) in šestega delovalnika (D₆)

Neprvi delovalniki \rightarrow le pri prehodnih glagolih, ki so sposobni organizirati vezljivostno polje na desni strani.

Pri potencialnem 4. delovalniku gre za rezultat dejanja [to, kar] (vse kar ustreza to, kar je rezultat dejanja).

D₄:

¹⁰ Slovensko leksikalno pomenoslovje, 40–41.

Tožilniški delovalnik, (površinsko) stavčno tožilniški predmet

izraža pomen Rd oz. rezultata dejanja $\rightarrow D_4 \rightarrow Rd$ [to, kar]

dodatek \leftarrow [to, kar se] doda $\{-\emptyset\}$

časopis \leftarrow [to, kar] piše $\{-\emptyset\}$ $\{o\}$ čas $\{-u\}$

podpis \leftarrow [to, kar] podpiše $\{-mo\}$

D₆:

Neprvi delovalnik, ki je površinsko stavčno orodniški predmet, se pretvorbena lahko povezuje z izglagolsko podstavo: besedotvorni pomen izraža sredstvo dejanja Sd

$D_6 \rightarrow Sd$ [to, s čimer]

Odpirač \leftarrow [to, s čimer] odpira $\{mo\}$

[to s čimer se] odpira $\{-\emptyset\}$

Ni formalnega kriterija ločevanja predmeta za dejanje (tisti, ki) in sredstva (to, s čimer), imam samo izkustveni kriterij (odpiráč) + snov je vedno Sd (belilo, lepilo ...).

Glagol: pri orodniški vezavi bi bilo mogoče govoriti o pomenu Sd, glagolske tvorjenke poimenuje dejanje na podlagi pripomočka, sredstva, s katerim se dejanje opravlja.

[delati s/z] Sam₆: plužiti \leftarrow [delati s] plug $\{-om\}$ (kositi, lopatati, apniti ...)

5. Besedotvorni pomeni iz okoliščin kraja

Tvorjenke z besedotvornim pomenom kraja in časa imajo v SPo glagol, samostalnik, lahko pa tudi izprislovni predikativ (stanjski pomen) in pridevnik.

Ok je v podstavi mesta dejanja in mesta, kjer je kaj/kdo.

Md: križišče [tam, kjer se] križ[-a] (iz glagola)

Mk: imenik [tam, kjer so] imena (iz sam., prid. \rightarrow kjer je kaj)

6. Besedotvorni pomeni iz okoliščin časa

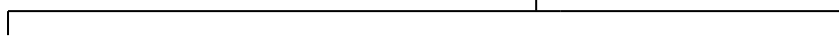
Tvorjenke z besedotvornim pomenom kraja in časa imajo v SPo glagol, samostalnik, lahko pa tudi izprislovni predikativ (stanjski pomen) in pridevnik.

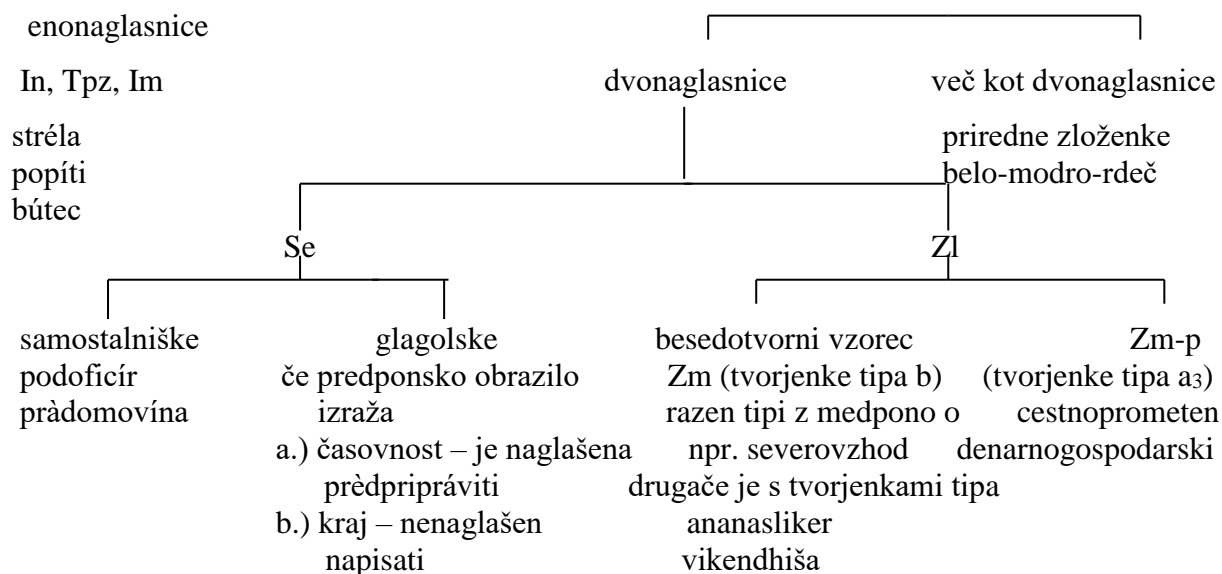
Oč \rightarrow Čd

Čd: praznik [tedaj, ko se] praznuj $\{-e\}$ (iz glagola)

Čko: predpust [tedaj, ko je] $\{pred\}$ pus $\{-om\}$ (iz samostalnika, pridevnika (ko je kaj))

7. Naglas pri tvorjenkah

Naglasno mesto in število naglasov je načeloma odvisno od zgradbe SPo. Načeloma velja, da je predvidljivost naglasa v slovenščini majhna. Pri 2 tipih je lahko predvidljiv: pri zloženkah in pri sestavljenkah. Pri izpeljankah je naglas predvidljiv, če je priponsko obrazilo stilno zaznamovano. Ta obrazila so naglašena: fantè, požerúh, brdávs, babšè

Zloženske

Ohranjajo korenski morfem skladenjsko-podstavnih predmetnopomenskih besed, ki niso zaimki oz. so v prilastkovem odvisniku SPo: belorok, denarnogospodarski, knjigovez, zobozdravnik; tvorjenke tipa a₃, b. število naglasov nam pove, ali so zloženske primarno vezane na jezikovni sistem ali so v ta sistem prišle kasneje.

Enonaglasne, tip a₃:

- a.) Tiste, ki so nastale iz. t. i. kakovostnega roditelja: belih rok, dolgih las ... (lastnosti človeškega, živalskega, rastlinskega organizma). Mesto naglasa: na 1. ali 2. korenskem morfemu. Vedno je vezan na skladenjsko določani del SPo – dolgonòg ... Te tvorjenke so bolj vezane na zapisano besedo, so tematsko zaprte, vezane na kakovostni pridevnik. Sem spada tudi tip enook – samostalniško jedro je vezano na količinski pridevnik.

- b.) Vse izglagolske tvorjenke: naglas na glagolskem delu tvorjenke: bacilonosec ...

Dvonaglasnice:

Tip literarnozgodovinski, nastale so v 2. polovici 19. stoletja, v podstavi je vrstni pridevnik in samostalnik (Bajec jih je ignoriral); cestnoprometni, denarnogospodarski.

Zloženske tipa b

Če imajo Om izrazno samostojno (-o-, -é-: severovzhod, kolodvor, zobozdravnik), potem Riglerjeve ankete v zvezi s SSKJ kažejo enoglasnost. Drugače je pri veliko mlajših zloženkah, kjer je Om homonimno s končnico. Ankete so kazale, da so te zloženke zelo agresivne: avtocesta, avtogaraža, kinoprojektor, vikendhiša, angoravolna ... Te vrste zloženek naj bi bile dvonaglasne.

Tvorjenke tipa č so vezane na večnaglasnost. Dvonaglasnost in večnaglasnost opozarja na dejstvo, da je tvorjenka mlajšega datuma ali jezikovni kalk. Priredne zloženke imajo toliko naglasov, kolikor imajo besed v priredni SPo – kot je korenov v BPo (sivo-belo-moder)

Sestavljenke:

samostalnice:

2 naglasa – dvonaglasnice, imajo kratki naglas na prvem delu besede; pòdoficír, àmorálen ...

glagolske: podpisati, izvleči ... Predponsko obrazila, ki imajo tudi vidsko vrednost (tvorijo iz nedovršnikov dovršnike), pomensko pa so to globinski krajevni prislovi, niso naglašeni in tvorjenka je enonaglasna.

Zgoraj: nad, na, po (naložiti)

Zadaj: za (zatakiniti)

Skozi: pre (prebosti)

Spodaj: pod (podpisati) ...

Glagoli, katerih predponsko obrazilo je časovni prislov, so dvonaglasni: prednaročiti, predpostaviti, predpripraviti ... Opr so vedno razvrščene ne tvorjene dovršnike.

→ Kalki iz nemščine – vzrok dvonaglasnosti

Če je tvorjenka enonaglasna, je to znak, da prevzetost ni več tako očitna. Takšna Opr nimajo vidske vrednosti, saj se razvrščajo ob dovršnikih.

8. Tipologija jezikovnosistemske besedotvorne stilistike

1 BV: Im (c₁) s SPo ← Prid_k; „čustvena zaznamovanost,, Stilno zaznamovanost tvorjenke povzroča izbira besedotvorne vrste oz. drugih segmentov iz BV. Pri c₁ (modifikacijskih izpeljankah) je stilistika, ko je v SPo kakovostni pridevnik, ki izraža čustveno zaznamovanost: otročič, otročiček, striček, nogica → pozitivno; negativno → glavura, možina, ročina. So predvidljivo zaznamovane (pozitivno ali negativno), če je v SPo kakovostni pridevnik.

2 Gre za vprašanje, katero besedno vrsto izberem in za vprašanje tvorjenosti

2.1 tvorjenka : netvorjenka; Tvorjenka je bolj morfemsko obremenjena in zato bolj morfemsko zaznamovana: bosonog(Z) : bos, zemljedelec : kmet, bosopet : bos, brzonog : hiter, noroglav : nor, topoglav : top (neumen), sivolas : siv

2.2 Dvojna modifikacija: otročič-ek, čoveljc+ek → čoveljček. Gre za potrditev ekspresivnosti z dvojnimi modifikacijskimi obrazili

2.3 zloženka : navadna izpeljanka (In); gologlav : plešec, kodroglav : kodrast (iz enega dela zloženke kodr-o-glav tvorimo drugo izpeljanko), svetohlinec : hinavec (se hlina svetega – kot da je sveti).

2.4 zloženka : besedna zveza → gre za tvorjenke tipa b: ananas-ø-likér – ananasov liker; golf-ø-igrišče – igrišče za golf. Te je SSKJ sprejel kot nezaznamovane, vzorec je gospodaren, manjša morfemska obremenitev kot pri besedni zvezi, se zelo dobro prijemajo.

3 Gre za zaznamovanost besed oz BZ iz SPo – ni pa nujno, da je tvorjenka zaznamovana: hribolazec – tisti, ki lazi po hribih: beseda *lazi* je zaznamovana slabšalno, tvorjenka iz nje pa je nezaznamovana

Gre za več tipov zaznamovanosti:

3.1 kronološko, starinsko (časovno): dušebrižen – se briga za duše; brodolom – brod se lomi

3.2 socialne zvrsti (stilno): ljudomrznež – tisti, ki mrzi ljudi

3.3 drugotni pomen (tipi sekundarnih pomenov (metonimični, sinekdohični, metaforični in pomenska vsebovanost) so lahko tako živi, da lahko tvorijo nov pomen): dlakocepec – kot da cepi dlako, perogriz – kot da grize pero, petolizec, zakonolom, pikolovec, rogonosec, krvoses, srborit, tiholazec, klečeplazec, suhoparen, dolgoprst, dolgojezičen

4 zaznamovanost obrazil, obrazilnih morfemov: tip fantè – primarna, inherentna zaznamovanost, enako: babše, debeluh, babura → obrazila so sama po sebi zaznamovana

5 razvrstitev obrazil, obrazilnih morfemov na SPo; Obrazilni morfem in BPo ni zaznamovana, skupaj pa je zaznamovano, gre za jezikovni čut, ki mi govori o zaznamovanosti: hranodajalec : stanodajec, stanodajalec : stanodajec, delojemalec : delojemec

5.1 časovnost (starinskost): črkolivec : črkolivar, rodoljub : rodoljub-ar (noben del ni zaznamovan, a skupaj je zaznamovano)

5.2 razvrstitev obrazil povzročča stilno zaznamovanost tvorjenke (čustvenost): poslovodka – poslovodkinja

6 Gre za spremembo spola tvorjenk pri modifikacijskih izpeljankah (Im) (načeloma je sicer nespremenjen: klopca)

6.1 sr. sp. → m. sp. (ljubkovalnost): vino → vince → vinček; zelje → zeljce → zeljček; mleko → mlekce → mlekec

6.2 ž. sp. → m. sp.: deklica : deklič, punčka : punček

6.3 ž. sp. → sr. sp. (slabšalnost): revše, kravše, babše

9. Sprememba spola pri modifikacijskih tvorjenkah kot stilistična prvina¹¹

Pri samostalnikih prihaja do spremembe spola pri dveh skupinah, ločenih glede na prisotnost ali odsotnost konotativnega pomena.

Med prve sodijo modifikacijska priponska obrazila, nastale iz nedoločnega števniškega prilastka več, veliko → nekonotativni pomen:

- če poimenujemo kaj, kar ni žival, se samostalniki m. spola načeloma spremenijo v samostalniki sr. spola (m. sp. → sr. sp.): klasje, grm-je/grmovje, človeštvo (več/vsi ljudje), delavstvo, meščanstvo
- če poimenujemo žival, se pa so tvorjenke načeloma ž. spola: jelen-jad, srn-jad.

→ tvorjenke so vedno enoštevilske – gre za skupna imena

Do zamenjave spola tvorjenega samostalnika pride tudi pri manjšalnicah, ljubkovalnicah, katerih priponsko obrazilo je razvrščeno na besedotvorno podstavo, nastalo iz samostalnika srednjega spola, ki poimenuje nedoraslo žival, npr. žreb-ič(-ek), tel-ič(-ek) → zgledi z dvojno modifikacijsko možnostjo. V vseh drugih primerih pomeni sprememba spola motivirajočega samostalnika, hkrati tudi konotativni, čustveno pozitivni ali negativni pomen, če gre za slabšalnost, prihaja načeloma do tovrstnih modifikacij s priponskim obrazilom:

- sr. sp. → m. sp. (ljubkovalnost): vino → vince → vinček; zelje → zeljce → zeljček; mleko → mleke → mleček
- ž. sp. → m. sp.: deklica : deklič, punčka : punček
- ž. sp. → sr. sp. (slabšalnost): revše, kravše, babše

10. Tipologija tvorbe kratičnih poimenovanj¹²

Prvi obširnejši poskus klasifikacije krajšav je podal Rode (l. 1974). Kot nadpomenko je uvedel pojem *krajšave*, ki jih je ločil na okrajšave in kratice. Kratice „praviloma pišemo z velikimi črkami in brez pike, pri branju pa jih navadno ne razvezujemo več“. Glede na način nastanka je ločil: inicialne kratice (največja skupina), ki jih je dodatno ločil še glede na to, kako jih preberemo: glasovne, npr. NUK in črkovalne npr: PTT, BBC; zlogovne kratice NAMA ← Narodni magazin in kombinirane kratice, npr. INKOP ← Industrija kovinske

¹¹ Slovensko leksikalno pomenoslovje, 42.

¹² Nataša Logar: Kratice in tvorjenke iz njih – aktualna poimenovalna možnost.

opreme. Rabi tudi pojme znamenje, simbol in okrajšanka, ki jih ni uvrstil h krajšavam, česar pa posebej ni pojasnil.

Še novejši pregled krajšav z natančno terminološko tipologijo je naredil *Korošec* (1993), opirajoč se zlasti na Pravila 1990 in Enciklopedijo slovenskega jezika. Pojmi kratica, kratično poimenovanje, simbol, formula, okrnjenka, okrajšavam okrajšanka in skrajšanka so razločevalno opredeljeni s petih vidikov:

- enobesednost ali neenobesednost tvorbene podstave
- obstoj pike ali stičnega vezaja (torej ločila sploh) krajšavi
- odzadnja ali odsprednja smer krnjenja
- pravopisni in pravorečni vidik, in sicer: *samo pisna, *govorno-pisna, *pisna ali govorno-pisna krajšava
- avtomatiziranost ali priložnost krajšave.

S teh vidikov je kratica opredeljena na naslednji način: tvorjenka, nastala iz neenobesedne podstave, ki ne vsebuje ločil, pri njenem nastanku se je krnil zadnji del podstavnih besed, s pravopisno-pravorečnega vidika jih je mogoče uvrstiti v vse tri skupine, z vidika ustaljenosti pa so tako avtomatizirane (splošne, stalne, ustaljene) kot tudi priložnostne (besedilne).

Nataša Logar:

Ker je obseg in način krnjenja nepredvidljiv (čeprav so določeni tipi pogostejši), sodijo kratice med jezikovnosistemsko nepredvidljive tvorjenke. Na podlagi gradiva je mogoče podati opis najpogostejših vzorcev: kratice nastajajo iz eno- ali večbesedne podstave.

a.) *Enobesedna podstava* → kratice so najpogosteje tvorjene iz – inicialne kratice:

- prve črke 1. in 2. dela besedne podstave zloženk (ne nujno zloženk zadnje tvorbene stopnje), npr. ŽR ← žiroračun, EKG ← elektrokardiogram
- prve črke predponskega obrazila in prve črke besedne podstave sestavljenk (ne nujno sestavljenk zadnje tvorbene stopnje) → prepletenost na zadnji tvorbi sestavljenk → nastala je pri navadni izpeljavi iz pridevnika: prepleksen → perpleksnost → PP; UZ ← ultrazvok

b.) *Večbesedna podstava* → kratice so najpogosteje tvorjene iz:

- samostalnikov stalne besedne zveze, npr. TNP ← Triglavski narodni park, ZDA, BiH, DDV, SIT, OŠ, RK ← raztopljeni kisik.
- drugi vzorci:
 - stavčna poved, npr. ŠTOS ← Še v torek obujamo spomine

- priredna besedna zveza, npr. Trip ← Turizem, rekreacija in prosti čas; Legebitra ← Lezbijke, geji, biseksualci, transvestiti ...
- možno tudi večstavčna

Prevladuje vzorec, pri katerem kratico tvorijo prve črke vseh podstavnih besed (inicialnih, tipa: TNP, ZDA ...). Predložne in vezniške besede imajo v kratici lahko svoj krn (npr. BiH, DIO ← Dogodki in odmevi, ŠND ← Študij na daljavo), še pogosteje pa so krnjene popolnoma (npr. EMSPL ← enota za masivno shranjevanje podatkov, DDV ← Davek na dodano vrednost ...). → ponavadi se ¼ krnov ohrani, večinoma se krnijo besede (vezniki in predlogi). Različen je tudi zapis vezniških in predložnih krnov (DIO, BiH).

Redkejši tip je vzorec, pri katerem kratica nastane s kombinacijo prvih črk 1. in 2. dela besedotvorne podstave zloženka ali predpanskega obrazila in besedne podstave sestavljenka in prvimi črkami preostalih podstavnih besed (npr. MŽB ← možganskožilna bolezen, DNK, EPP ...).

Ker sta se oba vzorca kot prevladujoča potrdila na približno enakem in dovolj obsežnem vzorcu kratic s slovensko podstavo in kratic z angleško podstavo, bi lahko rekli, da je tvorjenje kratic univerzalni pojav modernih jezikov, ne samo kot tvorbeni način sploh temveč tudi po svojih najpogostejših vzorcih.

Druge izjeme, npr. DeSUS ← Demokratična stranka upokojencev Slovenije; SoPCoM ← Software Proces Complexity; RTG ← rentgen ...

Kratična poimenovanja se delijo na govorne, pisne (cm, km ...) ter govorne in pisne. Nekatere kratice v govoru razvežemo (tip OŠ; cm → zapis, a izvorno je vse vezano na govor ...). pri pisnih kraticah izhajamo iz črk, pri govornih pa iz glasov (MŽB, DNK ...); črkovno: DDV [dedeve], DNK [deænka]. Pri strokovnih izrazih gre bolj za glasovno podobo, pri splošnem, nezapletenem jeziku pa črkovna podoba.

Nepredvidljivost v zapisu in izgovoru, npr. RiC, t-PA ← tkivni plazminogeni aktivator, mRNA ← Messenger Ribonuclein Acid.

Kratice so tudi podstava za nove tvorjenke, in sicer tako:

- tvorjenke, nastale po sistemsko predvidljivih postopkih, med katerimi je največ zloženka z medpanskim obrazilom in navadnih izpeljank (npr. Zm: SMS-sporočilo, IsDN-paket, HTML-dokument, In: MTV-jevski, Natovec, IRC-arski, Tpz: protinatovski, Zm-p: NF-vsebujoč ...)

11. Tipologija nekratičnih nejezikvosistemskih tvorjenk¹³

S pojavom t. i. novih tehnologij (internet, mobilna telefonija) je mogoče opaziti tudi nove načine tvorjenja besed. Gre za tvorbeno-pretvorbeno nepredvidljive tvorjenke, katerih nastanek je vsaj do neke mere prepuščen izbiri (prvega) tvorca in pri katerih morda prepoznamo le najpogostejše vzorce, gre tudi za tvorjenke, pri katerih tudi o temeljnih sistemskobesedotvornih pojmi, vezanih na izrazno opredelitev tvorjenke, torej o besedotvorni podstavi in obrazilu, ne moremo govoriti, prav tako pri njih ne moremo rabiti pojma skladijska podstava.. podstave teh tvorjenk je namreč lahko enobesedna, stalna besedna zveza ali pa (več)stavčna poved, njene sestavine pa se nepredvidljivo knijo in združujejo ali pa so nepredvidljive v zapisu, ki izkazuje kombinacijo znakov različnih znakovnih sistemov. Kljub temu pa še vedno gre za tvorjene besede, saj je pri njih mogoče prepoznati podstavno besedo oz. zvezo ali vsaj zapisno „sestavljenost“ iz različnih elementov. Gre za t. i. e-tvorjenke, kratice in simbole s piko in besede, zapisane s kombinacijo različnih znakovnih sistemov ali pa z znaki enega znakovnega sistema, vendar ne črkovnega.

E-tvorjenke

Gre za tvorjenke z enoglasovnim krnom, ki bi jih pogojno (ker ne gre vedno le za krn e-) lahko imenovali e-tvorjenke, npr. e-pošta, e-šola, m-poslovanje. Vzorec je prevzet iz angleščine, a tudi tam gre za novejši besedotvorni pojav. V slovenščini je bil izkazan najprej s prevodom angl. e-mail v e-pošta.

V gradivu, ki ga je zbrala Logarjeva so e-tvorjenke izkazane s preko 70 različnimi primeri. Podstava morfema **e-** je elektronski, nekaj pa je tudi tvorjenk z morfemom **m-** (m-poslovanje, m-zabava, m-vse, m-informacija, m-bančništvo, m-prodaja), nastalim iz pridevnika mobilni in en primer z morfemom **i-**: iprogramček (← majhen/čustveno pozitiven iprogram ← internetni program). Sem deloma sodi tudi primer SMS s-oglasnik „posredovanje malih oglasov iz Salomonovega oglasnika prek SMS-ov“

Pridevnik elektronski ima v teh tvorjenkah preneseni pomen in se neposredno ne „nanaša več na elektrone, elektriko“; tvorjenke je tako mogoče ločiti glede na njegov pomen v 3 skupine:

- podstavni elektronski ima pomen „ki je povezan z računalnikom, računalniški“, npr. e-slovar, e-verzija, e-zabava, e-opravitilo ...

¹³ Nataša Logar: Nove tehnologije in nekateri nesistemski besedotvorni postopki.

- podstavni elektronski ima pomen „ki je povezan z internetom, internetni“, npr. e-pošta, e-naslov, e-pismo, e-sporočilo, e-kartica, e-razglednica, e-dohodnina, e-bančništvo, e-poslovanje, e-knjižnica ...

- podstavni elektronski ima pomen „ki je povezan z informacijami, informacijski“, npr. e-ministrstvo, e-študent, e-vladni ← e-vlada.

Morfem e- je torej tvorbeno družljiv z zelo različnimi besedami, pomen njemu podstavnega elektronski je namreč najpogosteje „internetni“, internet pa je tehnologija, ki močno posega na skoraj vsa področja človekovega življenja. E-tvorjenk je toliko tudi zato, ker je e- družljiv tudi s podstavnimi samostalniki s prenesenim pomenom, npr. e-ovčica¹⁴, e-prsi¹⁵, ali metonimični pomen e-država, e-dohodnina.

Nesistemska e-tvorjenk

Na videz so e-tvorjenke enake tipu C-vitamin¹⁶, ki sodi med medpionskoobrazilne zloženke, vendar med njima ni skupnih tvorbeno-pretvorbentnih lastnosti. Podstavni C je namreč samostojna beseda (samostalnik moškega spola), podstava e-ja pa ni e, temveč elektronski (pri m- mobilni itd.), e pa sam po sebi nima pomena elektronski (torej ni simbol s tem pomenom); prav tako v zloženki (tako kot C v C-vitamin) e- nima pomena razreda (netvorjeni črkovni simboli lahko v zloženkah nastopajo tudi v pomenu hierarhičnosti, npr. D-dur : E-dur, lahko pa imajo samo razločevalno vrednost, npr. C-disk, D-disk).

Podstava e-naslova je lahko samo elektronski naslov, torej samostalniška besedna zveza s pridevniškim prilastkom

- tudi po strukturi podstave torej e-naslov ne sodi med zloženke z medpionskim obrazilom, hkrati pa tudi po tem,
- da v e-tvorjenkah ni obrazila, saj ni podstave zanj.

V tem (neobstoju obrazila) pa so e-tvorjenke podobne kraticam, katerih podstavna beseda ali zveza je krnjena, krni pa so nato združeni. Kar je pri e-tvorjenkah tudi podobno kraticam, je njihov izgovor: le-ta je namreč pri obojih lahko tudi razvezovalni.

Bolj kot ne izjemna primera iprogramček in s-oglasnik kažeta na možnost razširitve tega nejezikovnosistemskega vzorca na vse dvobesedne stalne samostalniške besedne zveze s

¹⁴ To so državljani, ki z državo poslujejo prek interneta.

¹⁵ Sobesedilo: „da Matere države davkoplačevalcem tako sramežljivo in počasi razkrivajo svoje obilne informacijske e-prsi“.

¹⁶ C-vitamin ← vitamin C{-ø}; {} → -ø-, C-, -vitamin; C- + -ø- + -vitamin → *Cvitamin, s pravopisnim popravkom: C-vitamin.

pridevniškimi prilastki, čeprav se pri zvezah, ki nimajo pridevnika elektronski, zaenkrat realizirajo v zelo omejenem obsegu.

Kratice in simboli s piko

Tako kratice kot simboli so tvorbeno-pretvorbno nepredvidljive tvorjenke, a mogoče jih je ločiti na naslednji način:

- a.) besedotvorna kratica je tvorjenka, nastala iz eno- ali večbesedne podstave, krnjene od konca besede oz. besed proti začetku v vsaj 2 krna, pri čemer se krniyo vse podstavne besede, nekatere lahko tudi do ničtega morfema:
- b.) besedotvorni simbol je tvorjenka, nastala iz eno- ali večbesedne podstave, krnjene od konca besede oz. besed proti začetku v 1 krn.

Z vidika takšne opredelitve lahko o naslednjih primerih govorimo kot o besedotvornih simbolih in kraticah s piko:

- .com, .net, .org, .edu, .yu, .uk, .si;
- .exe, .bmp, .txt, .dll, .log, .pac, .pif, .ini in .prx.

Gre za tvorjenke, katerih pojav lahko zopet povezujemo z novimi tehnologijami, pomensko pa gre za internetne domene (1. alineja) oz. dogovorjene končnice datotek, ki označuje za kateri format datoteke gre (2. alineja). Naštete besede so v slovenščini glasovno prilagojene (izgovarjamo jih [pi:ka kom] itd.), pika v njih je vedno na začetku in ima neskladenjsko vlogo. Tisti del, ki sledi piki je nastal na simbolni ali kratični način: .com ← company, .net ← network, .uk ← United Kingdom, .bmp ← bitmap itd., izjema med naštetimi je .log, ki zajema kar celo besedo log, ki v angleščini pomeni „dnevnik“.

Zaenkrat tak način poimenovanja v slovenščini še ni produktiven (vse naštetje kot tako mednarodno), morda pa bo tak še postal.

Kombiniranje različnih pisnih znamenj

Gre za enega od možnih vplivov, ki jih ima na segment jezika mobilna telefonija – krajšave za SMS-sporočila. Načini zapisov: **samo ločilo** (:-, :/ ...), **črka in ločilo** (:x, :D ...), **črka in števka** (1x, mi2 ...), **števka in ločilo** (8-) „nosim očala“ ...), **črka, ločilo in števka** (D8?! „date?!“), **samo druga pisna znamenja** (<> < „ribica“, {*} „objemček“ ...), **druge kombinacije**: črka in drugo pisno znamenje (@x@ „imaš mačka“, kr@ „krof“); ločilo in drugo pisno znamenje (@->-- „vrtnica“, *<:-) „Božiček“, :*) „pijan“); števka in drugo pisno znamenje (<3 „srček“, _/0 „A greš na kavo?“); črka, ločilo in drugo pisno znamenje (:*

„poljubček“, :o} „nasmeh do ušes“, =:x „zajček“); črka, ločilo, števka in drugo pisno znamenje (o<8-) „božiček, dedek mraz“).

Primere bi lahko ločili na ikone in simbole, ki imata po Peircu naslednji definiciji: ikona je znak, ki pomeni nekaj preprosto zato, ker je temu podoben, simbol je pa znak, ki je povezan s svojim objektom po dogovoru, pri čemer bi simbol izgubil moč znaka, če ne bi bilo interpretanta.

V naših primerih je med *ikonami* največ takih, ki so povezane z izrazom obraza, le nekaj pa je takih, ki ponazarjajo celo telo oz. predmet ali položaj telesa oz. teles npr. _/0.

Izpostaviti je treba krajšave, pri katerih je del besedila napisan z ikono, del pa z začetno črko/črkami in/ali z drugimi znamenji, npr. kr@, c** „cmok“, dej [# „dej mobi številko“ → imenovali bi jih lahko delne ikone.

Izmed (nečrkovnih) simbolov so v t. i. kratkopicne krajšave vključene števke, od katerih sta najpogostejši 3 in 5. Simboli, ki se še pojavljajo so: \$, +, &, #, %, @. Sicer so simboli v teh krajšavah najpogosteje vključeni bodisi samo s svojim videzom, npr. @x@, 8-), bodisi samo s svojo glasovno vrednostjo: in3ga „intriga“, z>er „zvečer“, &REJ „Andrej“. Glasovna vrednost črk je pa lahko tudi samo približna, npr. vse1, z7sm, 8ljen sm, ali pa vnaša v krajšavo pogovornost, morda pa še kakšno drugo konotacijo: npr. bo2, zju3, pr8.

Mnoge od takšnih krajšav niso vezane samo na SMS-sporočila, temveč so tudi del t. i. internetnih besedil, od katerih so najznačilnejša elektronska pošta in besedila, ki nastajajo v internetnih klepetalnicah. Te krajšave so verjetno nastale vzporedno v enem in drugem mediju. Za več ikonskih kratkopicnih krajšav pa je tudi sicer mogoče reči, da so mednarodne.

Pomenski obseg krajšav za SMS-sporočila, razširjenost v rabi

Pomensko je mogoče izločiti naslednje skupine:

- skupina posameznih leksemov, ki jih ni mogoče pomensko združevati; tu so *prislovi* (CP „čimprej“, mmg „mimogrede“), *poimenovanja za posamezne osebe* (brt „brat“, f „fant“, prf „profesor“), *predmete* (byk „kolo, bicikl“, kr@), *ustanove* (fx „faks“) itd.
- od krajšav, ki jih je mogoče pomensko razvrstiti, jih je največ povezanih z *izpovedjo čustev* (v veliki večini ljubezni, naklonjenosti), tu so še *pozdravi in ogovori*, ter *različni komentarji (na sporočeno) in povabila, razpoloženja*.

Stilistična zaznamovanost obravnavanih besed

E-tvorjenke sicer nastajajo po novem in nesistemskem vzorcu, vendar pa je le-ta zaenkrat v slovenščini produktiven, s tem pa se počasi izgublja njegova novost in nenavadnost. Simboli in kratice s piko so sicer zaradi začetne pike nenavadni in drugačni, vendar v ustreznih besedilih vendarle ne učinkujejo nenavadno oz. so celo terminološki, bi pa tak vzorec bil zaznamovan, če bi ga prenesli na besede, ki ne bi imele pomensko zamejenega terminološkega pomena. Besede, zapisane z znamenji različnih znakovnih sistemov (med tvorjenke jih lahko štejemo le v najširšem smislu) izkazujejo stilistično zaznamovanost na pisni ravni. Primarni razlog nastanka je sicer potreba po kratkosti, ki izhaja iz omejenosti na 160 znakov na sporočilo, verjetno pa ima enako težo tudi drugi razlog za nastanek takih besed, to pa je prav namen stilistično učinkovati.

12. Lastnosti terminološke leksike¹⁷

Lastnosti znanstvenih terminov:

Termini so enopomenski, nekonotativni, besedilnoneodvisni, nesinonimni – lahko sicer obstajajo dvojnice, a nobena nima konotativnega pomena.

Enopomenskost kot načelo terminološke leksike

Terminološka leksika – termini, strokovno, znanstveno izrazje predstavlja posebno podmnožico slovarja določenega jezika. Njena posebnost temelji na bolj ali manj zaprtem pojmovnem svetu, ki ga predstavljajo denotati posameznih strok. Zaprtost pojmovnega sveta, ki ga prinaša v jezik terminologija, je relativna → t. i. terminologizacija in determinologizacija sta pričakovana in razmeroma pogosta pojava – treba je le opozoriti, da ne gre samo za potek različnih smeri, ki temelji na pridobivanju oz. izgubljanju določenih lastnosti.

Če izhajamo iz čiste obvestilne vloge, ki naj jo ima znanstveno besedilo in upoštevamo dejstvo, da je nosilec pojmovnega sveta znanosti terminologija, potem so lastnosti, ki jih jezikoslovci oz. leksikologi pripisujejo temu podsistemu, razumljive.

Terminološka leksika ima več lastnosti:

- A.) VEČINSKOST SAMOSTALNIŠKE TERMINOLOŠKE LEKSIKE → posebna v tem smislu so poveljevanja, ki vsebujejo tudi termine; denotat v takšnem primeru so določeni vedenjski vzorci. Izrazno so poveljevanja prislovna → jedrni glagol je pogosto izpuščen (npr. (obrnj se) na levo, desno; (pojdi) gor, dol, naprej, nazaj ...)

¹⁷ Slovensko leksikalno pomenoslovje.

B.) ENOPOMENSKOST → termini so tisti, ki temeljijo na simetričnem jezikovnem znaku (to je znotraj posameznih strokovnih področij njihova definicijska lastnost). S semaziološkega vidika ustreza izrazu ena sama opomenjena vsebina, gledano z onomaziološkega vidika pa ima opomenjena vsebina nedvoumni samostojni jezikovni izraz. Seveda pa enopomenskost velja za področje ene stroke, zlasti pri tistih terminih, ki so nastali po metaforični ali metonimični poti iz splošnih terminoloških osnovnih pomenov.

Primer:

- celica: 1. tesen, zaprt prostor: živeti v celici /.../; 2. biološka osnovna gradbena enota organizmov: krvna, rastlinska celica /.../; rakave celice; zgradba celice/spolna celica; delitev celice /.../; 3. politična osnovna organizacijska enota, zlasti v ilegali: ustanoviti partijsko celico *čeb. celica šesterostran predeleček v satu; elektr. akumulatorska celica, osnovna enota akumulatorjev; pomnilna celica osnovni del pomnilnika v (elektronskem) računalniku, fiz. fotoelektrična celica, fotocelica:

Za termine torej velja, da so nosilci pojmovnega sveta posameznih znanstvenih/strokovnih področij in zato je razumljiva težnja po enopomenskosti znotraj posameznih strok.

C.) POMENSKA NEODVISNOST TERMINOV → z lastnostjo enopomenskosti znotraj stroke je tesno povezana pomenska neodvisnost termina od (znotraj) besedilnih, sploh pa pragmatičnih okoliščin → slovarski (virtualni) pomen je skratka ohranjen tudi v besedilu

D.) NA SINTAGMATSKI (IN PARADIGMATSKI) RAVNI TERMINOLOŠKA LEKSIKA NE SPREMINJA SVOJIH LASTNOSTI → iz pomenske neodvisnosti terminov oz. od tega, kako je termin odvisen od nekih okoliščin, ki se dogajajo znotraj besedila (zlasti pragmatičnih lastnosti), izhaja tudi dejstvo, da terminološka leksika na sintagmatski (in paradigmatski) ravni ne spreminja svojih lastnosti → sintagmatika namreč ostaja le temeljno urejevalno načelo pomenskih sestavin znotraj (enopomenskega) leksema.

E.) TERMIN NE MORE IZRAŽATI KONOTATIVNEGA POMENA → pomenska neodvisnost termina od besedila je povezana tudi z dejstvom, da termin ne more izražati konotativnega pomena, saj je ta v znanstvenem besedilu nasploh, se pravi v vseh segmentih tega jezikovnega izraza, nefunkcionalen.

F.) NEFUNKCIONALNOST TERMINOV na ravni sopomenskosti in enakoizraznosti (ali homonimije) → nefunkcionalnost stilistike v znanstvenem besedilu pogojuje tudi nefunkcionalnost terminov na ravni sopomenskosti → sopomenke se lahko pojavljajo le kot t. i. dvojnice – duplete (brez slogovne ali kakšne druge besedilne vloge). Če

izhajamo iz izkušnje slovenističnega jezikoslovja zlasti zadnjih 20 ali nekaj več let ugotovimo, da je pojav terminoloških dvojnic posledica težnje jezikoslovne politike po oblikovanju nacionalne terminologije (največkrat kalkirane glede na mednarodno → z latin./gr. poreklom → npr. konverzija – sprevrženje, palatal – mehkonebnik, dialektologija – narečjeslovje, asimilacija – prilikovanje; včasih tudi z brisanjem pomenskih razlik, npr. leksika – besedje, homonim – enakoglasnica). Vir nekaterih sopomenskih parov v terminologiji pa je tudi posledica nepoznavanja terminologije znotraj stroke, nepoznavanja strokovne poimenovalne tradicije (pisec strokovnega oz. znanstvenega besedila ne pozna, ali ne pozna dovolj ali noče poznati (priznati) jezika stroke, o kateri piše). S sinonimijo se lahko izkazuje mladost oz. novost določenega znanstvenega področja in s tem neustaljenost terminologije, ki mu pripada, ali pa gre za določene zunajjezikovne posege v terminologijo iz različnih, največkrat jezikovnopoličnih razlogov.

- G.) TERMINOLOŠKA USTALJENOST → k nemoteni obvestilnosti znanstvenih besedil pripomore tudi terminološka ustaljenost → ta lastnost je zelo pomembna, saj znanstveno besedilo izhaja iz obvestilnosti kot svoje temeljne (definijske) vloge. Pri tem gre tudi za dokaz starosti oz. uveljavljenosti stroke → t. i. tradicija.
- H.) SISTEMSKOST TERMINA → gre za sposobnost termina, kako se vključiti tako v pojmovni kot tudi ustrezni izrazni sistem določenega področja znanosti in s tem tudi v slovarski sistem določenega jezika kot celote → biti torej tvorni del leksike določenega jezika → v tem smislu je dinamika prehajanja v splošno leksiko, t. i. determinologizacija, olajšana oz. na izrazni ravni so odpravljene za determinologizacijo vse ovire.
- I.) POMENSKA PREDVIDLJIVOST → nekateri jezikoslovci jo štejejo za pomembno prvino terminološke leksike. Gre za to, da naj bi bila vsebina termina motivirana z lastnostmi denotata (oz. izraza) npr. snežinka – povezana s snegom, cevica – bot. „rastline s cevastimi ali cevastimi in jezičastimi cveti v koških; → zlasti je to značilno za tvorjene termine in za termine, ki so nastali s prenosom (metafora, metonimija, sinekdoha).

13. Terminologizacija, determinologizacija v slovarju jezika

Terminološka leksika – termini, strokovno, znanstveno izrazje predstavlja posebno podmnožico slovarja določenega jezika. Njena posebnost temelji na bolj ali manj zaprtem pojmovnem svetu, ki ga predstavljajo denotati posameznih strok. V tem smislu je

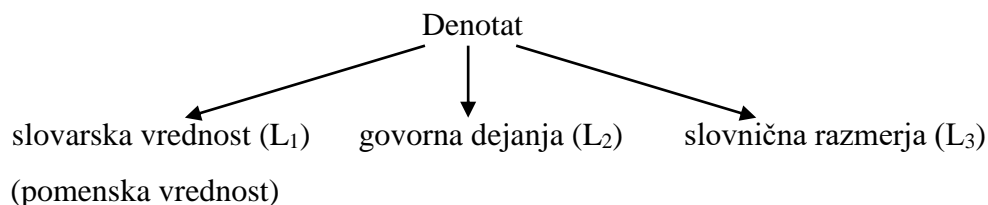
terminologija prepoznavna prvina jezika in besedil posameznih strokovnih področij. Zaprtost pojmovnega sveta, ki ga prinaša v jezik terminologija, je relativna. Terminologizacija in determinologizacija sta pričakovana in razmeroma pogosta pojava → ne gre pri njima samo za potek v različne smeri, ki temelji na pridobivanju oz. izgubljanju določenih lastnosti.

TERMINOLOGIZACIJA → pri njej je poudarek načeloma na izrazni ravni leksema. Gre za poimenovanje posebnega, manj znanega z izrazom, ki je vsaj v svojem osnovnem pomenu del splošne zavesti. Gre za proces, ki temelji na spoznanju, da določen izraz privzema specifičen denotat določenega znanstvenega področja (=sprememba denotata; se oži na določeno področje) → pomemben del sloni na metafori (glava stroja)

Terminologizacija je proces poimenovanja denotata z znanstvenega področja z izrazom denotata, ki sodi v splošni predstavniki svet (nosilca) določenega jezika, tj. poimenovanje posebnega, manj znanega z izrazom, ki je vsaj v svojem osnovnem pomenu del splošne zavesti (celica, miš). Zelo pomembna lastnost terminologizacije je metaforizacija, kjer gre za eno izmed temeljnih poti poimenovanja denotata z znanstvenega področja z izrazom denotata, ki sodi v splošni predstavniki svet nosilca določenega jezika → glede na splošno (ne specifično znanstveno) védenje je terminologizacija načeloma nerazvidna, ali vsaj težje razvidna.

DETERMINOLOGIZACIJA → gre za obraten proces oz. postopek od terminologizacije. Tu gre za to, da določen leksem prehaja iz terminološkega sistema v splošni sistem knjižnega jezika (predmetnost postaja del splošne zavesti). Denotat je tu tisti, ki izstopa iz pojmovnega sveta posamezne znanosti in postaja vsesplošen oz. splošno znan, ni več prepoznaven samo v okviru določenega znanstvenega področja. V svet splošne (neterminološke) leksike se seveda poleg vsebine seli tudi njen izraz. Kar je izvorno prvina posebne zavesti, izhajajoče iz znanosti, stroke, postaja prvina splošne zavesti navadno z razširjenim pojmovnim poljem. Gre za postopen proces, npr. računalniško izrazje. Zelo pomembno vlogo ima pri 8. značilnosti terminološke leksike → sistemskost termina (gl. prejšnje vprašanje)

14. Tipologija leksemov z vidika denotatov

Glede na denotat se leksemi delijo na 3 vrste:

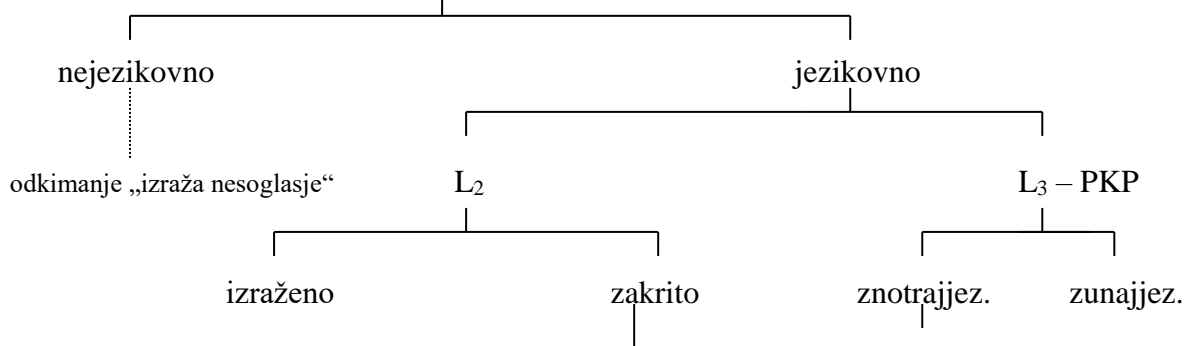
1.) $L_1 \rightarrow$ slovarska vrednost (ali pomenska vrednost) V slovarju te lekseme predstavimo s pomenskimi sestavinami ali semi (\rightarrow najmanjša nedeljiva pomenska enota leksikalnega (slovarskega) pomena). Pod slovarsko vrednostjo poznamo tisti denotat, ki ga nosijo s sabo različne besedne vrste. Razlaga teh leksemov (L_1) ni stavčna, predstavljeni so v smislu slovarske vrednosti. Različne besedne vrste opravljajo vlogo različnih stavčnih členov v stavku. Ločimo 2 vrsti leksemov: endogeni (samostalniška beseda (imenska) in glagolska beseda) in eksogeni leksemi (pridevniška beseda ob samostalniku, prislovna beseda (neokoliščinska) ob samostalniku in glagolu.

2.) L_2 (govorno dejanje) \rightarrow njihova razlaga je zmeraj stavčna.

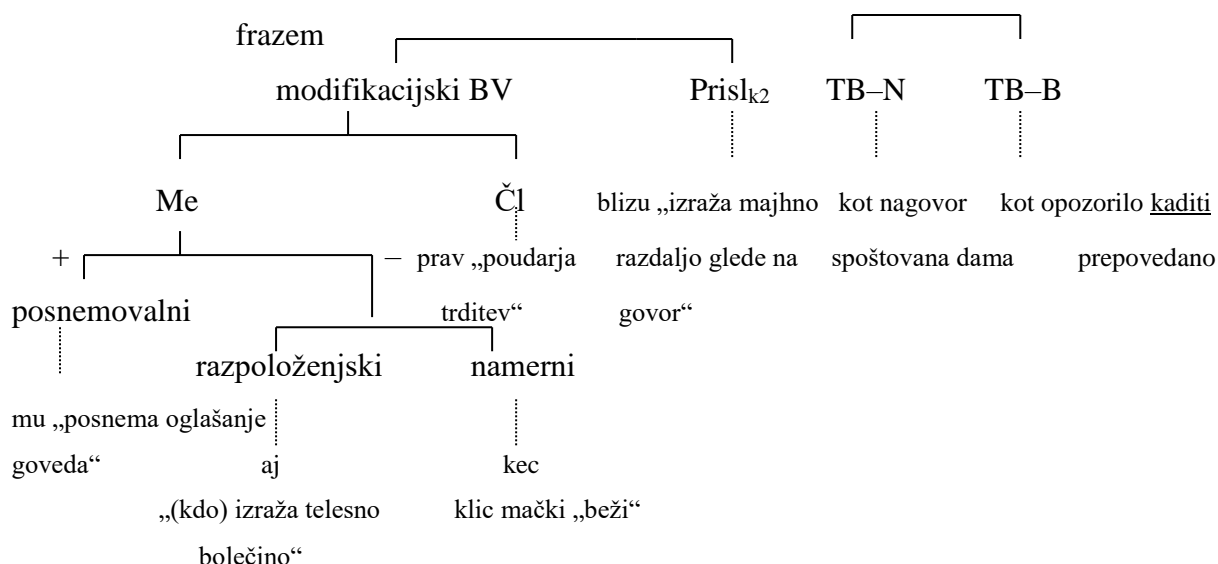
Razlaga L_1 in L_2 je lahko tudi s pomenskimi kvalifikatorskimi pojasnili (PKP).

3.) L_3 (slovnična razmerja) \rightarrow priredje (vezniška beseda) ali podredje (vezniška beseda, predložna beseda) \rightarrow gre za nabor leksemov, ki izražajo eno ali drugo razmerje. *Predlog* je nepregibna besedna vrsta, nima predmetnega pomena, samostalniško nični pomen \rightarrow z njim izražamo podredno skladijsko razmerje med besedami oz. BZ (samostalniške besede ob njih morajo biti v določenih sklonih, predlogi se vežejo z rod., daj., tož., mest. in/ali orod.). *Veznik* slovnična (skladijska) besedna vrsta, ki kaže na priredno razmerje med 2 stavkoma ali besedama ali podredno razmerje med stavkoma. Vezniška beseda so vezniki, oziralni in vprašalni zaimki (sam., prid, prisl.) ter nekateri členki (npr. vprašalni \rightarrow ali). Veznik se od predloga loči po tem, da ne vpliva na sklonsko obliko besed ali BZ, ki jih povezuje, gre za priredno razmerje med besedami (Marija in Janez). Slovnična razmerja so torej lahko: medstavčna in medbesedna. Medstavčna se delijo na priredna in podredna in so predstavljena z vezniško besedo, medbesedna pa so lahko priredna (vezniška beseda) in podredna (predložna beseda).

15. Uslovarjeno govorno dejanje¹⁸

¹⁸ Slovensko leksikalno pomenoslovje, 91.

Uslovarjeno govorno dejanje se deli na (razlaga ne posreduje samo slovanskega pomena, ampak tudi namen tvorca besedila do naslovnika ali besedila (kaj povedati/kaj poudariti); stavčno strukturirana razlaga pa izpostavi le sporočanski vidik leksema):

1. NEJEZIKOVNO GOVORNO DEJANJE (uslovarjena so lahko tudi jezikovno neizražena govorna dejanja; v slovarju so uslovarjena v najširšem smislu), to govorno dejanje se pa deli na:

- parajezikovni (paraverbalni): so tisti znaki, pri katerih informacije niso jezikovne, a se kažejo v jeziku oz. z jezikovnimi izrazi (pokažemo jih na nek način z glasom, zato so na nek način povezane z jezikom, čeprav niso jezikovne); npr. višina glasu, registra, hitrost govora, intonacija, kvaliteta glasu, barva glasu.
- nejezikovni (neverbalni): so tisti znaki, pri katerih pa informacije niso jezikovne in tudi niso povezane z jezikom oz. posredovane z glasom, temveč jih izražamo neodvisno od jezika; npr. mimika (obraz), gestika (kretnje našega telesa), drža telesa, oblačenje, frizura, hoja, očesni stik, gibanje po prostoru.

Uslovarjena nejezikovna govorna dejanja so npr.: premikati glavo gor in dol (strinjam se s tabo); premikati glavo levo in desno (nimaš prav); premikanje ramen gor in dol (pusti me, ne vem odgovora). Ta tip leksemov govornega dejanja, ki je vezan na nejezikovno sporočanje – uslovarjajo se obvestilno prepoznavni vedenjski vzorci (povezani so s PKP). Za posredovanje pragmatičnih okoliščin nejezikovnega sporočanja gre po SSKJ v nekaj različnih primerih:

- a.) podane so res zunajjezikovne okoliščine določenega dejanja s sporazumevalno vrednostjo, npr. pri gladiatorskih igrah cesar je obrnil palec navzdol „s palcem je dal znak za usmrnitev poraženega“
- b.) z gibi, držo glave → sporočamo o svojem čustvenem stanju, razpoloženju, lahko pa tudi razmerju do konkretnega govornega dejanja, npr. pri izražanju:
 - žalosti, zadrege: nagniti glavo; povesiti; skloniti glavo
 - nesoglasja, zanikanja: odmajati z glavo
 - neprijetnega začudenja, dvoma: presenečeno je majal z glavo; zmajati z glavo
 - strahu: potegniti, stisniti glavo med ramena
 - nestrpnosti, odpora: stresti, stresati z glavo; odkimanje izraža nesoglasje, zanikanje
- c.) ko določena predmetnost dobi sporazumevalno vrednost, npr. po metu kovanca številka navzgor „to dejstvo izraža, da je (kdo) dobil/izgubil npr. stavo“

2. JEZIKOVNO GOVORNO DEJANJE se deli na leksikalizirano govorno dejanje (L₂) in na pomenska kvalifikatorska pojasnila (L₃)

- denotat je jezikovno oz. leksikalizirano govorno dejanje (L₂), ki ima stavčno podlago. Prepoznavnost tako izraženega pomena je torej vezana (tudi) na skladijske (stavčne) kategorialne lastnosti. Gre za ubeseditev pomena t. i. denotata, ki je vezan na stavek, ki je skladen s predstavo od posameznega abstrahiranega govornega dejanja. PKP najdemo le pri zakritih govornih dejanjih (pragmatične okoliščine kraja in časa in modifikacijski besedni vrsti → medmet, členek), okamenela frazemska govorna dejanja PKP nimajo.

Uslovarjena govorna dejanja v SSKJ so razvidna že iz stavčnega pojasnila pomena, iz stavčno strukturirane „razlage“ → tipi kot (Kdo „govoreči“) izraža/poudarja ipd. kaj (kako – kot je izraženo z geselskim leksemom). Razlaga torej ne posreduje slovarskega pomena, (slovarske vrednosti leksema), ampak namero tvorca besedila (kaj povedati, tudi poudariti). V vseh primerih, ko SSKJ pojasnjuje, kaj človek s čim izraža, in ne kaj pomeni, gre za izpostavitve sporočnjskega vidika leksema in s tem njegove pragmatische vloge, lahko posebej izpostavljene s PKP.

Referenca z govornimi dejanji pri leksemih L₂ je lahko (leksikalizirano govorno dejanje se deli na):

- *izraženo govorno dejanje* → v primeru izražene reference imamo opraviti s stavčnostrukturiranimi frazemi, in sicer se izraženo govorno dejanje deli na *stavčno govorno dejanje*, pri čemer mammo opraviti s stavčnimi frazemi (pregovori, reki) → govorno dejanje je lahko celovito (oblikovano kot stavek → frazemi so lahko besedila), npr. Vrana vrani ne izkljuje oči, O kresi se dan obesi. in *besednozveznimi govornimi dejanji*, to pa so rekla (besednozvezni frazemi) → govorno dejanje je lahko delno (je sestavina besedila oz. so frazemi oblikovani v obliki besednih zvez, npr. V tem grmu tiči zajec.
- *zakrito govorno dejanje* → v primeru slovarske reference z zakritim govornim dejanjem je izrazna podoba teh leksemov besedna → gre za modifikacijske besedne vrste (medmete in členke) → ta tip govornega dejanja pozna PKP in za okoliščinske prislove.
 - *Modifikacijske besedne vrste*
Medmeti → kot izraz (globinske) stavčno strukturirane povedi in posredujejo celovito govorno dejanje, npr. Au! („Zelo me je zbolelo!“). Medmeti se delijo na posnemovalne (Muuu: posnema oglašanje goveda), razpoložnjske (au) in namerne medmete (kec klic mački „beži“) Členki → so kot izraz (globinskega) stavčnega dela povedi, stavčnega modifikatorja izraženega stavka, delno (necelovito) govornega dejanja; npr. Tudi sosed obira hruške. („Vsi obirajo hruške in sosed jih obira“). Členki (ali partikule) so nepregibne besedne vrste. Z njimi vzpostavljamo zveze s sobesedilom, izražamo pomenske odtenke posameznih besed, delov stavkov, celih stavkov in povedi, ali pa tvorimo skladijske naklone. Členki niso del stavčnih zgradb, v okviru katerih se pojavljajo, ampak skrčki, ki nadomeščajo izpustne stavke, ki bi lahko ubesedovali sotvarje stavkov, v katerih so členki. Npr. Sosedovi imajo samo enega otroka. („Sosedovi imajo samo enega otroka, lahko pa bi jih imeli več.“). V zvezi s členki lahko opozorimo samo na namero tvorca besedila, izraženo z razlagalnim vzorcem kdo – govoreči/tvorec besedila poudarja kaj.

- *Prislovi okoliščin* → pragmatične prvine oz. okoliščine so pri govornem dejanju tudi uslovarjene in spremljajo neko dejanje. Kadar mi o nečem govorimo, moramo poznati tudi neke okoliščine (pragmatične okoliščine) oz. nek širši kulturni ambient, da lahko te fraze oz. te jezikovne izraze uporabimo v nekih določenih okoliščinah govornega dejanja (t. i. govorno dejanje s pragmatičnimi okoliščinami. Gre za prislove kraja in časa, ki so pomensko odvisni oz. vezani na govorno dejanje, SSKJ te oblike razlaga po pričakovanju v obliki stavka. Krajevne in časovne okoliščine so predstavljene v zvezi z govorečim/tvorcem besedila oz. trenutkom govorenja/nastajanja besedila, npr. blizu „(kdo) izraža majhno razdaljo (od sebe)“; tu „(kdo) izraža kraj, prostor, kjer on (govoreči) je, se nahaja“; zgoraj „(kdo) izraža položaj, ki je od njega (govorečega) višje“; (nasprotje = spodaj); zdaj „(kdo) izraža, da se dejanje godi v času, trenutku njegovega govorenja“. Npr. pozdravi → dober dan, dober tek → izražajo neke določene pragmatične okoliščine, ki spremljajo govorno dejanje, gre pa tudi za vedenjske vzorce (bonton); sem spadajo tudi prislovi časa → npr. danes, potem, lani.

- Pomenska kvalifikatorska pojasnila (L₃) → denotat + PKP. Pri jezikovnem sporočanju gre lahko za vzpostavljanje razmerja med tvorcem besedila in naslovnikom/govorečim in ogovorjenim, med tvorcem besedila in besedilom samim tako glede izbire besedilne vrste kot samih besedilnih prvin, oboje pa z upoštevanjem posebnih sporočanjških okoliščin, izraženih s pomenskimi kvalifikatorskimi pojasnili. Ločimo 2 skupini, in sicer zunajjezikovne ter znotrajjezikovne okoliščine.
 - Zunajjezikovne okoliščine se delijo na okoliščine 1. tipa (te pa na *čas* (pred drugo svetovno vojno, peta kolona „Nemci in pristaši nacizma“, med narodnoosvobodilnim bojem, bela garda „protirevolucionarna organizacija“) in na *kraj* (v angleškem okolju milord „naslov za aristokrata“) in okoliščine 2. tipa (med nje sodijo tiste opredelitve, ki so vezane na prepoznavanje družbenih in političnih danosti tedanjega časa, npr. v kapitalistični ekonomiki delnica „vrednostni papir“).
 - Znotrajjezikovne okoliščine ali okoliščine 3. tipa, ki se pa delijo na tvorca besedila → naslovnik (TB – N) ter tvorca besedila → besedilo (TB – B)
 - TB – N → tvorec besedila vzpostavlja razmerje z naslovnikom – lahko v skladu z upoštevanjem različnih okolij glede na narodnost oz. etnijo, družbene, kulturne ipd. danosti, npr.
 - kot nagovor: npr. tovariš doktor, spoštovane gospe in gospodje – lahko s hkratnim izražanjem spoštovanja npr. v vljudnostnem nagovoru: blagorodn(i) „spoštovan(i), cenjen(i)“ (blagородni gospod)
 - pozdrav ali kaj podobnega: npr. kot pozdrav dober dan – PKP kot pozdrav npr. pri slovesu bi pričakovali tudi pri adijo, nasvidenje, sedaj z razlago „izraža pozdrav pri slovesu“
 - izražanje npr. negativnega čustvenega razmerja v nagovoru – naslovnik je poimenovan s čustveno zaznamovanim izrazjem, npr. kot psovka: ti prekleta avša, je zavpil /.../; kot psovka: molči, glista gosposka.
 - TB – B → tvorec besedila izraža razmerje do vsebine besedila z uporabo posebnih leksemov, ki veljajo za kletev, na kar opozarja SSKJ s kvalifikatorskim pojasnilom kot kletvica npr. kot kletvica grom in strela naj ga udari /.../, hudič, o hudič ti strela jasna idr. → navadno v obliki

stavčnih povedi izraženo zaničevanje omaloževanje, v SSKJ označeno npr. kot psovka mandi (te) gleda, ali kot kletvica naj (ga) koklja brčne ipd. → to ne sodi med psovke, pa tudi med kletvice ne, v teh primerih bi bil potreben poseben, stavčno aktualiziran tip razlage kot (kdo „tvorec besedila“ izraža npr. omaloževanje, zavračanje (naslovnika) ipd. Z modifikacijo besedila glede na pomensko podstavo povedi imamo opraviti v primerih:

- ko gre za vedenje v javnosti, npr. kot opravilo kaditi prepovedano
- ukaz, povelje, npr. kot povelje roke v bok; kot poziv na boj, kot poziv pri pitju: do dna!
- Neposredno – v nagovoru – izraženega negativnega čustvenega razmerja tvorca besedila do potencialnega dejanja naslovnika, in sicer v obliki posledičnega priredja s predvidljivo propozicijo in zamolkom pomenskega jedra v posledičnem stavku; v SSKJ s PKP, npr. kot grožnja samo poskusi, pa boš videl/hudiča/ „kako bo hudo“. V SSKJ so lahko predvideni tudi besedilni vzorci, značilni za ubeseditev določenega denotata, npr. v malih oglasih iščem sobo, grem tudi za sostanovalca. Predvideni so deli besedila, npr. nekdaj v naslovih knjig Veseli dan ali Matiček se ženi. Znotraj besedila je lahko predvideno, na katere besedilne vrste oz. stalne oblike sporočanja je vezano določeno govorno dejanje, npr. v osmrtnicah: cvetje hvaležno odklanjamo; lahko so predvideni tudi besedilni vzorci za določene zunajjezikovne okoliščine, npr. kot napis na nagrobniku tu počiva xy. Za rabo določenih leksemov v smislu (besedil.) delov vzorca gre verjetno v primerih kot pristavek k imenu: doktor Ivan Prijatelj.

16. Pomenske skupine medmetov

Medmeti spadajo med jezikovna govorna dejanja, in sicer med zakrita jezikovna govorna dejanja (→ v primeru slovarske reference z zakritim govornim dejanjem je izrazna podoba teh leksemov besedna → gre za modifikacijski besedni vrsti (medmete in členke)).

Medmeti → kot izraz (globinske) stavčnostrukturirane povedi posredujejo celovito govorno dejanje, npr. Au! („zelo me je zbolelo“). Medmeti ali interakcije so posebna besedna vrsta, v veliki meri besede stavki (Joj! Oh! Zdravo!). so nepregibni. Kot besede stavki se medmeti jasno ločijo od predlogov ali veznikov, manj pa od prislovov in posebno členkov. Medmete lahko uporabimo popolnoma samostojno kot pastavek: Ah! – Oh! – Pst! (pastavek je v smislu sam po sebi in ne zahteva nobenega pojasnila). Nekateri medmeti se lahko sprevržejo v prave člene stavka → povedke ali povedkova določila, npr. Maček za miško, miška pa smuk v luknjo (Maček se je pognal za miško, ta pa mu je smuknila v luknjo). Medmeti kot izraz stavčno strukturirane povedi posredujejo celovito govorno dejanje. V SSKJ ločimo s sporočanjaškega vidika 3 temeljne skupine medmetov (po A. V. M.):

- a.) razpoloženski medmeti → izražajo človekovo razpoloženje. Človek nas obvešča o lastnem čustvenem ali telesnem stanju (npr. veselje, žalost, bolečina, (telesno ali

duševno) ugodje ...). Stavčno zgrajene razlage medmetov so za predstavitev govornega dejanja lahko samozadostne ali pa morajo imeti obvezno predstavitev zunaj jezikovnih okoliščin v SSKJ v obliki PKP. Pri teh medmetih ima razlaga obliko stavka z osebnim glagolom izraziti ali posnemati – izraža, posnema, pri čemer je vršilec dejanja (osebek) določen z dejstvom, da je že po naravi stvari – antropocentrični vidik medmetov vedno kdo (torej človek). Razpoloženski medmeti so obvezno konotativni (imajo drugotni pomen). Sporazumevanje pri njih ni v ospredju, gre bolj za sproščanje napetosti (npr. ha-ha-ha, av, ah, joj, hi-hi ...). Vzorec z glagolom izraziti: Vd Glag_{os} Prisl_n Sam (kdo izraža kaj kako) → npr. juhuhu „(kdo) izraža (z medmetom juhuhu) veselje, razigranost“, puh „(kdo) izraža (z medmetom puh) zoprnost“.

b.) namerni medmeti → človek z določenimi variantami glasov ali glasovnih povezav sporoča o določeni nameri v zvezi:

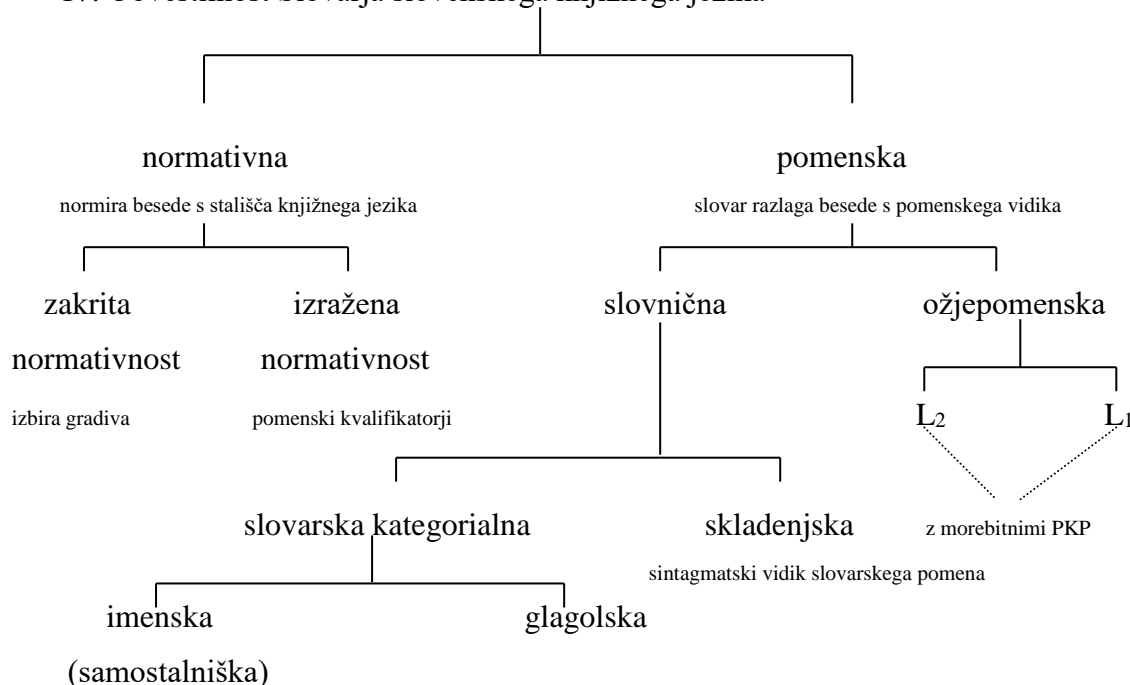
- S človekom, npr. zavrnitev ali pritrditev, dvom, želja po uresničitvi kakega dejanja v konkretnih govornih okoliščinah, npr. utišanje pst, aha, pšš
- Z živaljo, npr. privabiti žival, s t. i. vabnimi klici, ali jo odgnati, ji ukazati določeno vedenje, gibanje; pi, pi, pi ...; šč ...; namerno medmeti niso obvezno konotativni (nimajo vedno dodatnih pomenov). Pri namernih medmetih → t. i. vabnih klicih, velevanjih živalim ipd. morajo biti dane zunajjezikovne okoliščine; referenčni pomen je v obliki velelnega stavka npr. ta klic psu „pridi sem“, muc klic mački „pridi sem“, kuš klic psu „tukaj ostani“, kec klic mački „beži, pojdi“, hi klic vprežni živali (živini) „naprej“

c.) posnemovalni ali onomatopejski medmeti → gre za posnemanje živali ali posnemanje vsega drugega. Gre za posnemanje zvokov, ki jih izvajajo živali (glede na različno telesno počutje) ali pa posnemanje vsega drugega, kar slišimo – šumov, glasov iz narave, sveta (zvoki različnih naprav, strojev; zvoki, ki nastajajo ob hoji, gibih ...). Gre za človekov poseg, natančneje za človekovo interpretacijo zvokov, s tem seveda za njihovo prekvalifikacijo v glasovno gradivo in tako za potencialno semantizacijo oz. obvestilnost tega gradiva – kdo posnema glas živali/naprave/slišanega in hkrati lahko pomensko interpretira. Pri tem tipu medmetov ne moremo govoriti o njihovi stilni vrednosti. Pojavlja se vprašanje, katera oglašanja, zlasti živali imajo svoj jezikovni (leksikalni) ustreznik. Zdi se, da gre predvsem za živali, s katerimi prihaja človek pogosto v stik, npr. nekatere divje živali (lisica, volk, zajec ipd.) oz. za tiste, ki živijo stalno v človekovi bližini → t. i. domače živali. S sporočanjanskega vidika skuša ta skupina posnemovalnih oz. onomatopoejskih medmetov antropomorfizirati govornico

živali oz. slišane sploh → v tem smislu opravlja (prek človeka) vlogo sporočanja živali oz. celo nežive narave. Primer → glagol posnemati npr. mu „posnema oglašanje goveda (kdo) (z glasovom mu) posnema oglašanje goveda“. Pri teh medmetih ni konotativnosti.

J. Toporišič ločuje glavne pomenske skupine medmetov: razpoloženski medmeti (izražajo človekovo razpoloženje), posnemovalni (nekako posnemajo naravne šume in gibe), velelni (velevajo ali prepovedujejo ali zapovedujejo), k tej skupini so kasneje kot podskupina uvrščeni tudi vabni klici.

17. Obvestilnost Slovarja slovenskega knjižnega jezika

18. Normativnost v Slovarju slovenskega knjižnega jezika

SSKJ je informativno-normativen, kar pomeni, da je v njem KJ na široko predstavljen, z vso množico variant in posebnosti, vendar tako, da je iz razporeditve gradiva in spremnih opozoril vidna pomembnost in vrednost obravnavanih jezikovnih prvin (vse kar ni knjižno, je označeno). Posebna kvalifikatorja, ki sta normativna → normativna kvalifikatorja: neprav., neustalj.

Normativnost v SSKJ je lahko zakrita ali izražena.

V **zakrito normativnost** sodi:

- izbira gradiva za slovar (biti mora skladno z zasnovo; vse izpisano ne more v slovar)

- analiza leksema, registriranje pomenov
- razporejanje leksemov – problem, kaj je izhodiščni leksem
- vrsta razlage.

Zakrita normativnost je težje ulovljiva, začena se z zbiranjem oz. določanjem gradiva, iz katerega bomo oblikovali slovarski korpus – nabor, ki je podlaga za izdelavo slovarja – vrednosti vse s stališča knjižnosti. Vse, kar je z vidika knjižnega jezika nezaznamovano oz. nima dodatnega pomena, pustimo brez kvalifikatorja. Če naj bo delo slovarja korektno oz. v skladu z zasnovo, mora biti taka že izbira gradiva – bibliografskih enot. V SSKJ so do konca 50. let nabirali predvsem leposlovno gradivo – veljalo je, da je ta jezik osnova za jezikovno korektnost. Od konca 50. let je bilo treba uravnotežiti te 2-milijonski korpus še z izpisi drugih zvrsti zlasti (učbeniški) publicistični, strokovni j. To je bil prvi pomemben normativni vidik. Drugi normativni vidik je, kaj iz zbranega gradiva bo prišlo v slovar. Nastali so alfabetariji/geslovniki. Prvič je imel podatek, če je leksem že v SP 62 ali Pleteršniku ali so predlagali terminologi. Če je imel že Pleteršnik in je bilo malo izpisov, ni nujno, da so ta leksem vključili v slovar. Bilo je 30 geslovnikov in iz tega so naredili selekcijo – geslovník SSKJ, ki je imel 100.000 leksemov. Kriterij: najmanj 3 izpisi različnih aktualnih avtorjev so bili pogoj, da so o leksemu sploh razpravljali. Če se jim je zdelo, da je beseda starinska, so preverjali v Pleteršniku, SP 62. drugi pomembni vir je bil prisoten že v Pleteršniku in SP 62. tako je bila selekcija iz 700.000 besed v 100.000. nikoli se ni določalo na pamet. Ta geslovník je bil temeljni alfabetarij, osnova SSKJ.

Pri večpomenskih leksemih je bilo tudi odločanje, kateri je osnovni pomen:

- ali se držiš tradicije – kot je imel Pleteršnik
- ali pa z današnjega vidika – ta je osnovni pojem – subjektivni vidik in vidik anket.

Zakrita normativnost: kaj bo prišlo v slovar in s katerega vidika bo vrednoteno, kateri pomen bo osnoven. Zakrita normativnost je tudi t. i. sinonimnost, ko so ti slogovno ali zvrstno nezaznamovani. Sinonimi so pri slogovno ali zvrstno zaznamovanih leksemih (naveden je nezaznamovan sinonim), tip: Razlaga; sinonim → primer: čitati star. – prepoznavati črke v pomenskem smislu; brati = nadrejeni, nezaznamovani sinonim – obrnjene informacije ni – ni pri brati sinonim čitati, ki je starinski. Če je sinonim za vejico (npr. filozofija razlaga, mordoslovje), ta vejica opozarja, da gre za prevzete besede, tudi neke vrste kalke v slovenščini. To je preprosta normativna stilistika v SSKJ, ne pomeni pa da je temu treba dati prednost.

V izraženo normativnost pa sodi:

- kvalifikatorji → ne povedo le, ali je leksem zaznamovan, temveč tudi zakaj (eks., čas. ...)

Izražena normativnost je nabor oznak (kvalifikatorjev), ločenih na stilno-plastne kvalifikatorje – to so funkcijsko-zvrstni; slogovni kvalifikatorji (časovni (kronološki), ekspresivni). SSKJ je normativni priročnik, a norma je opisna – pove, zakaj ta leksem ni knjižni. Oznak pravilno, nepravilno v SSKJ tako rekoč ni, le modra pri treh: npr. sanjati koga je nepravilno, prav je sanjati o kom. To je dobro, da tega ni, ker ne gre za to, ali je prav ali ne, ampak ali je (ne)ustrezno. To je pomemben korak naprej v smislu systemske stilistike. SSKJ je gradivno zastarel, a nimamo nobenega priročnika, ki bi ga konceptualno presegel, ima razviden leksikografski koncept, se navezuje na Pleteršnika.

- kvalifikatorska pojasnila
- Prozodična obvestilnost:
 - naglasno mesto
 - število naglasov
 - intonacija

Kvalifikatorji¹⁹

Splošno

§ 93 Za opredeljevanje besed, pomenov ali zvez uporablja slovar kvalifikatorje. To so pojasnila, ki poučujejo, v katero slovnično kategorijo spada beseda, jo opredeljujejo časovno oziroma krajevno, govoriijo o njeni stilni uvrstitvi, razširjenosti in vrednosti ter nakazujejo preneseno ali posebno rabo. S tem kažejo na normo knjižnega jezika ali opozarjajo na razmerje do nje.

§ 94 Posamezne besede, zlasti če pomenijo stroke in poklice ali če je kvalifikator posredno nakazan v razlagi, nimajo kvalifikatorjev, čeprav bi jih po svoji naravi morale imeti. Glede kvalifikatorjev pri besedah s posredno razlago prim. 108.

§ 95 Brez upoštevanja kvalifikatorjev informacija o besedi ni popolna.

Moč kvalifikatorjev

§ 96 Kvalifikator (slovnični), ki stoji v glavi gesla, velja do konca članka oziroma do podgesla, v katerem je s kvalifikatorjem nakazana sprememba besedne vrste. Isto pravilo velja tudi za kvalifikator v okviru podgesla.

§ 97 Kvalifikator, ki stoji tik za zaglavjem, velja do konca članka oziroma do kvalifikatorja, navadno v okviru podgesla ali podpomena, ki je temu vsebinsko nasproten (destilirati). § 98 Kvalifikator, ki stoji med številko (ali // ali črko) in razlago, velja do naslednjega enakovrstnega oddelka, do samostojnega gnezda ali do kvalifikatorja, ki mu je vsebinsko nasproten ali ki se z njim ne more vezati. Prim. § 107.

¹⁹ SSKJ, Uvod.

§ 99 Kvalifikator, ki stoji neposredno pred posamezno zvezo ali obliko, velja do prvega podpičja oziroma do znaka, ki nadomešča podpičje.

§ 100 Pomenski kvalifikator velja tudi čez podpičje do prve močnejše zareze (pomen, podpomen, gnezdo, terminologija ipd.). To velja tudi za druge kvalifikatorje in kvalifikatorska pojasnila, če stoji za njimi dvopičje.

§ 101 Terminološki kvalifikator velja do novega terminološkega kvalifikatorja, do naslednjega enakovrstnega oddelka ali do kvalifikatorja pren.

§ 102 Slovnični kvalifikator v zaglavju velja do naslednjega slovničnega kvalifikatorja oziroma do prvega ločila. Prim. § 188.

§ 103 Kvalifikator z močjo po § 96-98 ne velja za tisti del geselskega članka, ki ga drug, nasproten kvalifikator posebej preklicuje.

Vrste kvalifikatorjev

§ 104 V slovarju so te vrste kvalifikatorji:

1. slovnični,
2. pomenski,
3. terminološki,
4. stilno-plastni,
5. ekspresivni,
6. časovno-frekvenčni,
7. posebni normativni.

§ 105 Kadar ti kvalifikatorji ne zadostujejo za opredelitev besede, pomena ali zveze, so uporabljena tudi tako imenovana kvalifikatorska pojasnila. Prim. § 158-162.

§ 106 Glede moči velja za kvalifikatorska pojasnila isto, kar za kvalifikatorje.

1. Slovnični kvalifikatorji

m, prid., prisl., dov. ipd.

§ 113 Navadni slovnični kvalifikatorji, ki nastopajo predvsem v glavi in zaglavju gesla, se tukaj ne razlagajo, pač pa v slovarskem delu kot gesla. Prim. § 226.

neskl. pril.

§ 114 Beseda, ki ni pridevnik, nastopa kot nesklonljivi prilastek (bantam).

sam.

§ 115 Beseda, ki ni samostalnik, nastopa kot samostalnik (bel, hura). Spol in sklonljivost sta navadno vidna iz zgleada.

ali

§ 116 Kvalifikator povezuje na zunaj različne, a pomensko enake in prosto zamenljive besede (čaj) ali opozarja na to, da je pisno razlikovanje včasih pomensko-stilno utemeljeno (dvo..., bled). Glede funkcije ali v shemah za tonemski naglas prim. § 204.

in

§ 117 Kvalifikator stoji pred enakovredno dvojnico. Prim. § 32. Na prvem mestu stoji ali v knjižnem jeziku doslej veljavna in še precej živa oblika ali pa novejša oblika, ki močno spodriva starejšo.

§ 118 Pri sestavljenkah in zloženkah vrste avtocesta in avto cesta, dokod in do kod ta kvalifikator ne daje prednosti prvi obliki. Prim.

§ 173. Kvalifikatorji in, tudi, stil. ne veljajo za brezosebno rabo tipa hladno je. Prim. § 192/II B.

stil.

§ 119 Kvalifikator stoji v glavi ali zaglavju gesla pred dvojnico, ki je v sodobnem knjižnem jeziku stilno obarvana; nadomešča torej enega od stilno-plastnih kvalifikatorjev. Prim. § 32 in 188.

tudi

§ 120 Kvalifikator stoji pred manj navadno dvojnico, ki se v knjižnem jeziku ali umika ali uveljavlja. Prim. § 32, 176, 188 in 204.

elipt.

§ 121 Stavčni člen, ki bi ga pričakovali, je izpuščen (braniti, deci). Zaradi opustitve je stavek navadno ekspresiven.

2. Pomenski kvalifikatorji

pooseb.

§ 122 Obče (abstraktno) ime, ki je dobilo v kontekstu človeške lastnosti. Kvalifikator se rabi samo, kadar pomenskega prenosa ni mogoče na kratko razložiti (bledica).

pren.

§ 123 Beseda ali zveza, ki je vsebinsko sicer zelo blizu izhodiščnemu pomenu, je pa predstavno premaknjena v drugačno okolje (brazda, dostopen, butniti). Po svoji moči je ta kvalifikator enakovreden podpomenu. Prim. § 40.

3. Terminološki kvalifikatorji

§ 124 Terminološki kvalifikator kaže področje, na katerem termin živi (abdukcija) ali s katerega področja prihaja v splošno rabo. Včasih opozarja na poseben terminološki pomen (bibliotekar) ali pa na terminološko razlago gesla, ki je bilo že prej poljudno razloženo (ahat). V izjemnih primerih se terminološki kvalifikator uporablja kot stilno-plastni kvalifikator (blagoslov).

§ 125 Če termin nastopa na več področjih, je zapisanih več terminoloških kvalifikatorjev ali pa en sam, in sicer strokovno najširši oziroma vsebinsko najprimernejši (čelnica) ali pa kvalifikator stroke, ki termin dejansko uporablja (acetat). Prim. § 107 in 141.

§ 126 Strokovni izrazi, ki jih ne uporabljajo samo strokovnjaki ali pa so na meji med splošno in strokovno rabo, se obravnavajo kot besede iz splošnega besednega zaklada.

agr., bot., ipd.

§ 127 Navadni terminološki kvalifikatorji se tukaj ne razlagajo, pač pa v slovarskem delu kot gesla. Prim. § 226.

nestrok.

§ 128 Termin je še živ, a ga novejša terminologija zavrača (formaldehid).

poljud.

§ 129 Beseda (v naznačenem pomenu) je v širši rabi, pa ni v skladu s terminologijo (baterija). **strok.**

§ 130 Kadar po drugih slovarskih načelih ni mogoče pokazati odnosa med širšo poljudno in tej nasprotujočo strokovno rabo, sledi razlagi posamezne besede kvalifikator strok. in strokovni termin (akacija).

4. Stilno–plastni kvalifikatorji

bibl.

§ 131 Iz biblije prevzeta prispodoba ali izrek (biser).

knjiž.

§ 132 Beseda, pomen ali zveza, ki se rabi zlasti v leposlovnem ali znanstvenem jeziku. V pogovornem jeziku zveni nenavadno (brižen, celovit, dasi).

pesn.

§ 133 Beseda, pomen ali zveza, značilna za pesništvo in pesniško prozo, zlasti za tisto, ki je časovno malo odmaknjena (bloden, belograd).

pisar.

§ 134 Beseda, pomen ali zveza, značilna za pisarniško, poslovno, včasih togo izražanje (beležiti, glasom).

publ.

§ 135 Beseda, pomen ali zveza, značilna za dnevni in revialni tisk ter za druge oblike javnega sporočanja (branilec, datirati, eskalacija).

vznes.

§ 136 Beseda, pomen ali zveza, značilna za slovesen slog (blagoslov, alma mater).

nar.

§ 137 Beseda, pomen ali zveza, vzeta iz narečja. Kvalifikator nar. sam pomeni rabo v več narečjih ali narečnih skupinah (bregeše); nar. s kvalifikatorskim pojasnilom kaže na širše ali ožje določeno področje rabe (botega, debiče); nar. s citatom pomeni rabo na področju, odkoder je avtor (cmudje). Prim. § 177.

otr.

§ 138 Beseda, pomen ali zveza, ki jo rabijo otroci ali starejši v pogovoru z njimi (ajčkati). **pog.**

§ 139 Beseda, pomen ali zveza iz vsakdanje govornice ljudi, ki ne govorijo v narečju (brigati se, brzec, familija).

nižje pog.

§ 140 Beseda, pomen ali zveza iz nižje plasti pogovornega jezika (britof, farbati).

žarg.

§ 141 Beseda, pomen ali zveza iz govora posameznih stanov. Če je raba omejena na ozko področje, je dodan ustrezeni terminološki kvalifikator (cvek, defenzivka).

5. Ekspresivni kvalifikatorji

§ 142 Večina ekspresivnih besed, pomenov ali zvez je označena s splošnim kvalifikatorjem ekspr. Kadar je mogoče vrsto ekspresivnosti natančneje določiti, je uporabljen poseben ekspresivni kvalifikator.

Primerjave (navadne) niso označene z ekspresivnimi kvalifikatorji, tudi kadar so ekspresivne. Prim. § 83-85. To velja tudi za medmete. Za besede, ki so razložene z ekspresivnimi (nadrejenimi) sinonimi, velja ista

ekspresivnost (čvekal). Glede ekspresivnosti pri elipt. prim. § 121. Ekspresivnost je večkrat vezana z delnim pomenskim premikom.

ekspr.

§ 143 Močno čustveno obarvana beseda, pomen ali zveza (bacek, budaliti, čedkan). **evfem.**

§ 144 Beseda, pomen ali zveza, s katero se izognemo neprijetnemu, včasih tudi neprimernemu izrazu (dolgoprstnež, hudir).

iron.

§ 145 Beseda, pomen ali zveza, ki izraža prikrit posmeh in ima pogosto nasproten pomen od izhodiščnega (baron, cvetka).

ljubk.

§ 146 Beseda, pomen ali zveza, ki se rabi v nežnem, pristrčnem govoru (atek, belcen). **nizko** § 147 Pomen besede ali zveze, ki grobo izraža občutek odpora, zoprnosti (crkniti, gobec).

slabš.

§ 148 Zaničljiva, prezirljiva beseda, pomen ali zveza (čvekač, bevskati).

šalj.

§ 149 Šaljiva, šegava beseda, pomen ali zveza (bučman, čebula).

vulg.

§ 150 Nespodobna, prostaška beseda, pomen ali zveza (drek).

6. Časovno–frekvenčni kvalifikatorji

raba narašča

§ 151 Beseda, pomen ali zveza, katere raba se očitno širi (dejavnik).

raba peša

§ 152 Beseda, pomen ali zveza, ki se umika iz (splošne) rabe (ako, dalekosežen). **redko**

§ 153 Beseda, pomen ali zveza, ki je sicer v splošni rabi, pa je v razmerju do sinonima precej redka (bogataška, dopoldneven).

star.

§ 154 Beseda, pomen ali zveza, ki je bila nekoč (v kaki funkciji) splošno rabljena; danes ima arhaično patino (ajd, akoravno).

zastar.

§ 155 Nekoč rabljena beseda, pomen ali zveza; danes je v knjižnem jeziku mrtva (blagajnica, diviti se). O tem, kakšno stilno vrednost je imela tako kvalificirana beseda nekoč, slovar ne daje pojasnil.

7. Posebni normativni kvalifikatorji

neprav.

§ 156 Beseda, pomen ali zveza, ki nasprotuje sistemu oziroma normi sodobnega knjižnega jezika (brez da).

neustalj.

§ 157 Beseda, pomen ali zveza, ki se kljub dosedanjim prepovedim dosti uporablja (bogat, čigar).

19. Normativnost v slovarju Slovenskega pravopisa 2001 – problematičnost grafičnih oznak²⁰

Iz poročila Projekt Slovenski pravopis, avgust 1992: „Pravopisni slovar podaja (pri občno- in lastnoimenskem gradivu, tj. pri besedah in večbesednih zvezah) vse, kar zadeva knjižnojezikovno normo: najprej pravopisni zapis, vključno z naglasnostjo (jakostno in tonemsko), izgovor, vrsto pregibanja (oblikospreminevalnega in oblikotvornega oz. le oblikoglasnega), vezljivost (in deloma družljivost) in stilno vrednost vsega navedenega in besedja – vse z ustreznim ponazarjanjem, kjer je to potrebno.“²¹

Naslov Slovar slovenskega pravopisa (SSP), temeljni nabor gradiva in zasnove prvine upravičujejo misel, da gre pri tem delu za uzakonjanje knjižnojezikovne norme, ki naj bi bila sodobna (izid 2001) predvsem na podlagi predpisov, izvirajočih iz zakonitosti konzerviranega jezikovnega sistema, morebitno popravljenih na podlagi jezikovnega čuta katerega izmed članov uredniškega odbora ali redaktorskega kolektiva. Zanimarjen je temeljni jezikovnokulturni vidik normativnosti: jezikoslovno uravnavanje kultivirane knjižne rabe jezika najnovejšega časa z jezikovnim sistemom – odprtim in prilagodljivim naborom zakonitosti, ki jezik kot tak določajo. Za take vrste normativni priročnik je seveda potrebno živo sodobno gradivo, ki odseva v veliki meri nov pojmovni svet (predvsem knjižne) slovenščine zadnjih desetih let, ko je tudi formalno postala funkcijsko enaka drugim državnim jezikom; hkrati gre seveda še za jezikovni izraz spreminjanja družbenih in političnih načel, vrednostnih sistemov družbe, za izraz časa, ko se zdi, da se izgublja jezikovna zmožnost (kompetenca) slovenskih govorcev za (nekatera) področja znanosti – se res? – itd. Kljub temu, da je ustrezno gradivo za kritično razčlenitev aktualnega (knjižnega) jezika v relevantnih računalniških besedilnih zbirkah tako rekoč na dosegu roke, se nam ponuja v glavnem „popravljen“ SSKJ in brušena slovenščina iz srede 20. stoletja.

Gradivni viri uzakonjanja sodobne knjižnojezikovne norme v pravopisnem slovarju so strokovno porazni. Če se je knjižna norma SSKJ oblikovala na več milijonih takrat aktualnega, dokumentiranega in zvrstno uravnoveženega gradiva, v zvezi z normo govorjenega knjižnega jezika (tonematika, število naglasov in njihovo mesto, trajanje glasov) na relevantnih anketah, je bilo temeljno gradivo SSP povzeto iz SSKJ, se pravi ne samo

²⁰ Ada Vidovič Muha: Kaj je novega v knjižnem jeziku? – Ob izidu Slovenskega pravopisa.

²¹ Slovenski pravopis, str. VII.

zastarelo, ampak slovarsko vsestransko, tudi normativno že izrabljeno. Pregleden in še danes strokovno v glavnem sprejemljiv Uvod v SSKJ, napisan konec 60. let prejšnjega stoletja, so v SSP-ju zamenjala Pravila Slovenskega pravopisa, zmanjšano količino pomenske obvestilnosti (informativnosti) – tudi nerazvidno opuščanje pomenov, krajšanje razlag – pa v pravopisnem slovarju večja količina slovnične obvestilnosti, npr. povedkovnik, členek, uvrstitve zaimkov, pomenske kategorialne lastnosti kot pojmovno, snovno idr., vse brez pomenske opredelitve oz. razlage.

Zavest moderne tudi slovarske tradicije, vgrajene že v jezikoslovno misel 19. stol. v navezi Kopitar – Miklošič – Levstik, uresničene prvič v Pleteršnikovem slovarju, v SSKJ zasnovno aktualizirane z jezikoslovnimi idejami 20. stoletja, s pravopisnim slovarjem doživela hud upad.

Zlasti ob izidu slovarskega dela Slovenskega pravopisa se odpirajo pomembna širša vprašanja. Z jezikovnopolitičnega pa tudi sociološkega vidika je zanimivo, da je mogoče danes gradivni zgodovinski spomin, ujet v informativno-normativni slovar SSKJ, „popravlјati“ v predpis (knjižno)jezikovnega vedenja. Tako se predpisni priročnik ponuja v vlogi aktualnega normativnega slovarja knjižnega jezika, ponuja se nam celo kot nadomestek stilističnega priročnika. Ob tem se je upravičeno vprašati, kako je mogoče, da edini med jeziki s tranzicijskim bremenom vsaj znotraj slovanskega sveta nismo (z)mogli izdati niti enozvezkovnega aktualnega slovarja (knjižne) slovenščine – kljub slovarski delavnici, ki se je leksikografsko odlično usposobila in strokovno potrdila z izdelavo SSKJ, delavnici, ki dobro ve, kaj pomeni zasnovi slovarja ustrezno, dokumentirano gradivo (raziskovalni material).

„Popravki“ SSKJ-ja so:

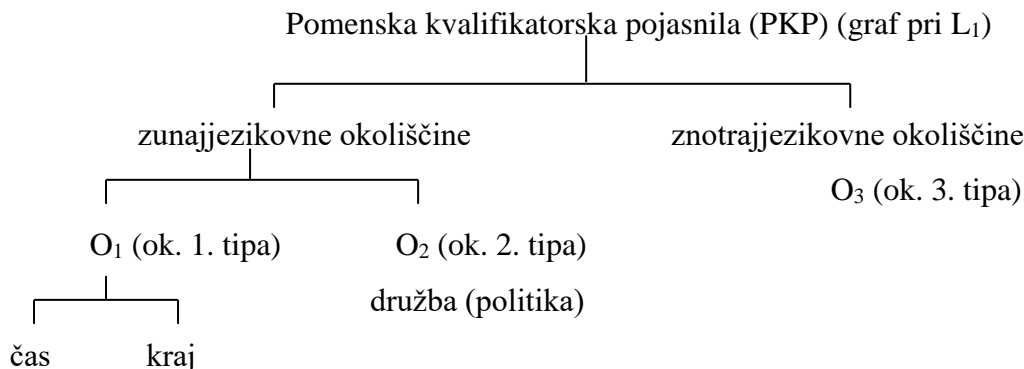
- uvedba in raba t. i. splošnih normativnih oznak
- zvrstne in stilne oznake
- eno izmed načel uvajanja novega izrazja
- razumevanje pojma pridevniške vrstnosti (generičnosti).

Splošne normativne oznake zajemajo ukaz – prepovedano črna pika (•), nepravilno glede na pravilno – krožec (°) in odsvetovano – puščica (→). Normiranje, v pravopisu seveda uzakonjanje z grafičnimi znamenji, ki ga slovensko jezikoslovje oz. slovenska jezikovna kultura ne pozna že 40 let – od SP 1962, ko ga je s predstavitvijo ustreznega področja rabe presegel SSKJ – je v SSP uporabljeno v približno 1200 primerih. Ponovna uvedba takšnega

načina uzakonjanja upravičeno zbuja pozornost. V tem okviru bo opozorjeno samo na nekatere vprašljive uzakonitve vzorcev in ne na posamezne primere.

- (a) Na mešanje meril zvrstnih (pod)sistemov kažejo primeri, ko se besedam iz neknjižnih zvrsti predpisuje knjižnojezikovno vedenje, npr. neknoj. ljud. gazda – gazdov, •gazdin; sleng. mačo, mača, °mačota, mačev, °mačotov; šol. žarg. brucevati, °brucovati, brucevanje, °brucovanje; pokr. prim. nono -a, °nonota, nonov, °nonotov; pokr. vzh. kruc, kručev, °krucov.
- (b) Za neločevanje govornih položajev oz. okoliščin gre v primerih, ko se ljubkovalnim ali sploh čustveno zaznamovanim besedam, vezanim na privatni (nejavni) govorni položaj, predpisuje prav tako knjižnojezikovno vedenje, npr. ljubk. oči-ja, •očita, miško -a, °miškota; šalj. bimbo -a, °bimbota, bimbov, °bimbotov; šalj. bučko -a, °bučkota, bučkov, °bučkotov; šalj. debelko -a, °debelkota, debelkov, °debelkotov; rdečko -a (brez oznake vsaj pog.), °rdečkota.

20. Tipologija pomenskih kvalifikatorskih pojasnil v Slovarju slovenskega knjižnega jezika

S PKP (gre za pojasnilo leksema, da bi v potencialnem besedilu lahko obvestilno polno deloval; v primeru PKP gre dejansko za neposrednega ali posrednega označevalca potencialne besedilne realizacije) so predstavljene različne zunajjezikovne in znotrajjezikovne okoliščine - v bistvu denotat, ki zahtevajo določeno jezikovno reakcijo.

PKP, ki so navajana pretežno ob leksemih s slovarsko (pomenskosestavinsko) razlago (gre za lekseme 1. tipa – L₁), lahko ločimo na 2 skupini: zunajjezikovne in znotrajjezikovne okoliščine. Zunajjezikovne okoliščine se delijo na okoliščine 1. tipa (O₁) in okoliščine 2. tipa (O₂).

O₁ → med nje sodijo opredelitve kraja in časa,

- čas: 2. sv vojna: 5. kolona; med narodnoosvobodilnim bojem: narodna garda
- kraj: v angleškem okolju: „milord naslov za aristokrata“

O₂ → opredelitev družbenih in političnih posebnosti; v ekonomiji: delnica „vrednostni papir“.

O₃ → opozarjajo na različne znotrajjezikovne posebnosti leksema, nekaj primerov takšnih oznak:

- TB vzpostavlja razmerje z vsebino oz. pomenom določenega leksema v smislu (objektivne) omejitve pomena s sklicevanjem:
 - na avtorja pojma: katarza (po Aristotelu) „moralna sprostitev ob umetniškem delu“
 - na načela, spoznanja določenih filozofskih šol oz. smeri, znanstvenih usmeritev, ideologij, verovanj: po nazoru starih Grkov kaos „neizmeren prazen pristor, iz katerega je nastal svet“
 - na krajevno določene okoliščine glede na njihove posebnosti s področja materialne, duhovne kulture, v češkem okolju buhta „buhtelj“.
- PKP, ki seznanjajo uporabnika z enkratnimi okoliščinami rabe določenega leksema, npr. pri cerkveni poroki oklic „obvestilo o nameravani poroki“.

21. Pomenska sestavina

Leksikalni pomen je nabor pomenskih sestavin – semov, nabor tistih vsebinskih lastnosti, ki imajo moč pomenskega razločevanja znotraj slovarja. Pomenske sestavine so enote pomena (slovarskega) s pomensko razločevalno močjo – lahko določajo prepoznavnost pomena leksema glede na pomene drugih leksemov. Svojo pomensko razločevalnost opravljajo na 2 ravneh:

- Uvrščevalna pomenska sestavina ima nalogo uvrščati razlagani pojem v širše pojmovno polje. UPS – pri samostalniških npr. drevo – povem, kaj sploh je drevo – rastlina. Rastlina – iščem najbližji in hkrati pojmovno predstavnejši pojem. Iščem razlaganemu pomenu leksema širši pojmovni prostor z zavestjo, da je ta prostor tudi informativni. Pomenska sestavina je najmanjši del leksema, ki ima pomensko razločevalno moč glede na druge lekseme, ljubezen = čustvo. SSKJ si je pomagal Stane Suhadolnik), da se je oblikovala razlikovalna kartoteka, ki je prinašala nosilne pomene razlage – uvrščevalne pomenske sestavine – s pojmom premikati se je razloženo vse, enako npr. pohištvo, rastlina, bil je nabor kolikor toliko verjetnih pomenskih sestavin.
- Razločevalne pomenske sestavine – vloga je vezana na ločevanje (Pomensko), ki sodijo pod skupno uvrščevalno pomensko sestavino. Mizo ločim od ostalih elementov, ki sodijo v pohištvo. Lahko izpostavim funkcijo, obliko – miza – z ravno ploskvijo, dvignjeno od tal; stol – za sedenje. Doseči moramo neprekrivnost razlage v vsaj eni

pomenski sestavini se morajo pojmi, ki sodijo pod isti UPS ločiti, da ne prepoznavam napačne sinonimnosti, če gre za koncept slovarja, kjer je različnost prepoznavam na izrazni (opisni) ravni in ne na denotatni. To niso enciklopedične razlage, kjer se o pojmu pove največ, tu je razlaga pomena zelo zaprta. Pomen = UPS v podredni zvezi z določenim številom RPS (pomen = $\frac{UPS}{X \text{ RPS}}$). UPS je načeloma ena, opisane morajo biti posebnosti, če ni 1. število je relativno določljivo število z dejstvom, koliko prvin pokriva določena RPS. Živo srebro = kovina, ki je tekoča – 1 RPS. RPS so vezani na predstavitev funkcije, oblike, barve, agregatnega stanja snovi oz. kombinacije vsega tega. Baker = mehka rdečkasta (RPS) kovina (UPS). Vse te slovarske opredelitve niso nikoli dokončne, slovar sledi spoznanemu vedenju, nimam dokončnega slovarja (tudi ne take slovnice niti jezikoslovja)

Pomenska sestavina je vsebinska lastnost, s katero lahko razločujem pomen. Le tisti segment, ki vzpostavlja razločevalno razmerje do drugih denotatov. Ločimo 2 tipa pomenskih sestavin znotraj slovarskega pomena: UPS in RPS.

Kategorialne pomenske sestavine (KPS) – kategorialne lastnosti iz katerih se grupirajo KPS so tiste lastnosti, ki določajo besedne vrste glede na njihovo skladijsko vlogo. Vsak stavčni člen je definiran z naborom KPS. Vse, kar je osebek/subjekt, je določeno z lastnostmi, kot so spol, živost in človeškost, števnost, oseba, sklanjatev. Vse, kar je v vlogi povedka (glagolska funkcija), je določeno s potencialno vezljivostjo v slovarju – intenca (usmerjenost glagolskega dejanja). Glagol lahko okrog sebe organizira valenčno polje. Še ena KPS pri glagolu je vid. To so vse KPS. Možno bi bilo govoriti tudi o abstraktnem in konkretnem – vezano na samostalniško besedo, a kako lahko to določam, ne vem, vse tvorjenke dejanja, lastnosti, stanja so abstraktne, a niso samo te, so že druge, a jih ne znamo opredeliti. KPS so zelo pomemben pokazatelj in utemeljitelj izvora večpomenskosti: maček – m. sp., ž+ mačke in mački; ž- - če se pojavi v zvezi popraviti mačka (neka gozdarska naprava); gre za spremembo kategorialne lastnosti v smislu (ne)živo; imeti mačka – glagolski frazem – kot tak se tudi obnaša; ž-, abstraktno+; glagolska razlaga: biti v takem stanju. Č- postane č+ - to se kaže na sintagmatski ravni minimalnega okolja – v za človeka tipičnih zvezah: sami mački so na sestanku; lisica: ž+ lisica je zver; ž- omogoča drugačno besedilno okolje: Kupiti plašč z lisico. Sprememba KPS opozarja na spremembo pomena. Lisica – ž+ postane č+: Naša je prava lisica. Taki lisici je težko priti na konec. Ko se pojavi leksem v drugačnem besedilnem okolju se spremeni pomen in spremembo pomena dokazuješ s spremenjenimi KPS. Pri razmišljanju večpomenskosti je treba razmišljati o KPS. Ne spremeni se le minimalno besedilno okolje, ampak tudi medleksemske povezave, sinonimna razmerja, hipo-/hipernimne povezave ...

KPS so najširše pomensko razločevalne lastnosti leksema. Zajemajo besedne vrste, če jih definiram v skladijsko funkcijo. Vezane so na besedne vrste v posameznih funkcijah v stavku. Če samostalnik iz svoje definicijske vloge (osebek) v sekundarno vlogo (povedkovo določilo), ki je vezana na poved, postanejo kategorialne lastnosti (spol) manj pomembne. Spol je v povedkovem določilu irelevanten: Sosed je reva. –samostalniki ž. sp. določajo samostalnik m. sp. Mesto v povedkovem določilu je glede spola neprepoznavno, je mesto s katerim označujem lastnosti, stanje samostalnikom v osebkju.

22. Pomenske sestavine – predstavitev glede na ekstenzivnost pomena (kategorialne pomenske sestavine, uvrščevalna pomenska sestavina, razločevalne pomenske sestavine)

Kategorialne pomenske sestavine (KPS) – kategorialne lastnosti iz katerih se grupirajo KPS so tiste lastnosti, ki določajo besedne vrste glede na njihovo skladijsko vlogo. Vsak stavčni člen je definiran z naborom KPS. Vse, kar je osebek/subjekt, je določeno z lastnostmi, kot so spol, živost in človeškost, števnost, oseba, sklanjatev. Vse, kar je v vlogi povedka (glagolska funkcija), je določeno s potencialno vezljivostjo v slovarju – intenca (usmerjenost glagolskega dejanja). Glagol lahko okrog sebe organizira valenčno polje. Še ena KPS pri glagolu je vid. To so vse KPS. Možno bi bilo govoriti tudi o abstraktnem in konkretnem – vezano na samostalniško besedo, a kako lahko to določam, ne vem, vse tvorjenke dejanja, lastnosti, stanja so abstraktne, a niso samo te, so že druge, a jih ne znamo opredeliti. KPS so zelo pomemben pokazatelj in utemeljitelj izvora večpomenskosti: maček – m. sp., ž+ mačke in mački; ž- - če se pojavi v zvezi popraviti mačka (neka gozdarska naprava); gre za spremembo kategorialne lastnosti v smislu (ne)živo; imeti mačka – glagolski frazem – kot tak se tudi obnaša; ž-, abstraktno+; glagolska razlaga: biti v takem stanju. Č- postane č+ - to se kaže na sintagmatski ravni minimalnega okolja – v za človeka tipičnih zvezah: sami mački so na sestanku; lisica: ž+ lisica je zver; ž- omogoča drugačno besedilno okolje: Kupiti plašč z lisico. Sprememba KPS opozarja na spremembo pomena. Lisica – ž+ postane č+: Naša je prava lisica. Taki lisici je težko priti na konec. Ko se pojavi leksem v drugačnem besedilnem okolju se spremeni pomen in spremembo pomena dokazuješ s spremenjenimi KPS. Pri razmišljanju večpomenskosti je treba razmišljati o KPS. Ne spremeni se le minimalno besedilno okolje, ampak tudi medleksemske povezave, sinonimna razmerja, hipo-/hipernimne povezave ... KPS so najširše pomensko razločevalne lastnosti leksema. Zajemajo besedne vrste, če jih definiram v skladijsko funkcijo. Vezane so na besedne vrste v posameznih funkcijah v stavku. Če samostalnik iz svoje definicijske vloge (osebek) v sekundarno vlogo (povedkovo

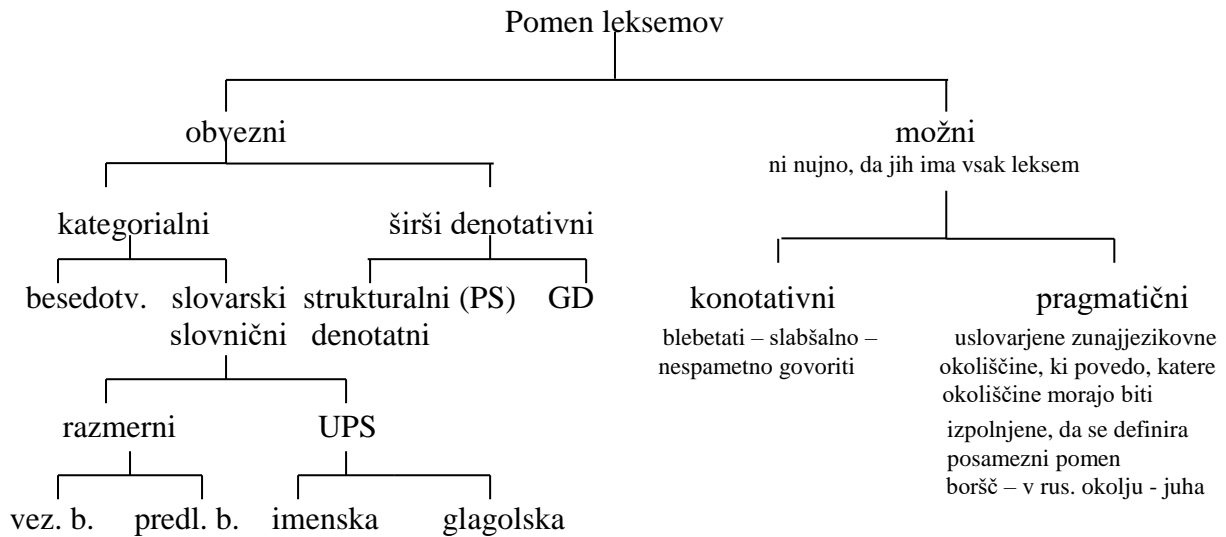
določilo), ki je vezana na poved, postanejo kategorialne lastnosti (spol) manj pomembne. Spol je v povedkovem določilu irelevanten: Sosed je reva. –samostalniki ž. sp. določajo samostalnik m. sp. Mesto v povedkovem določilu je glede spola neprepoznavno, je mesto s katerim označujem lastnosti, stanje samostalnikom v osebku.

Svojo pomensko razločevalnost pomenske sestavine opravljajo na 2 ravneh:

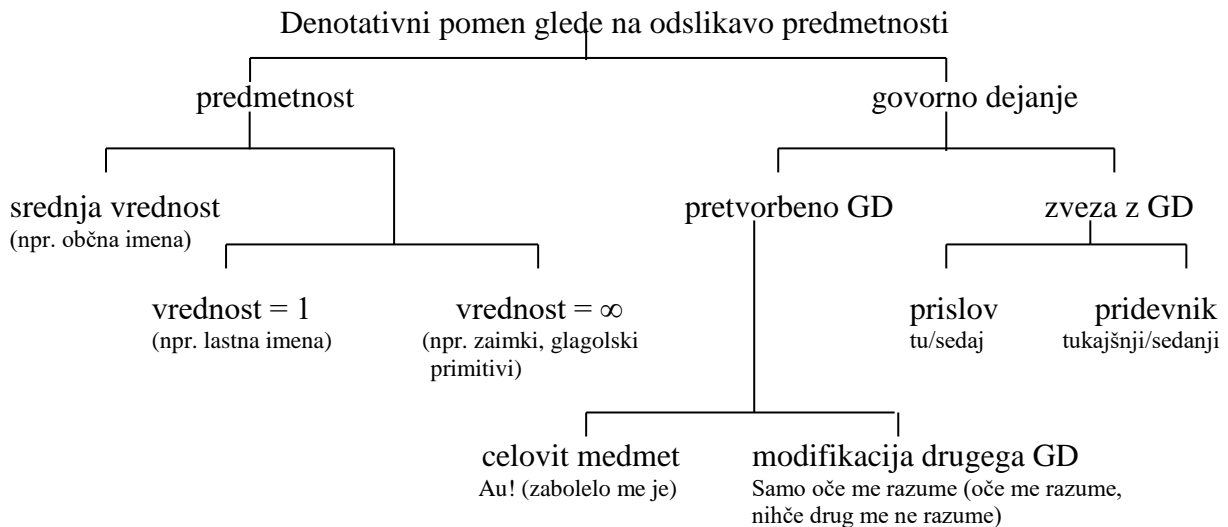
- **Uvrščevalna pomenska sestavina (UPS)** ima nalogo uvrščati razlagani pojem v širše pojmovno polje. UPS – pri samostalniških npr. drevo – povem, kaj sploh je drevo – rastlina. Rastlina – iščem najbližji in hkrati pojmovno predstavnejši pojem. Iščem razlaganemu pomenu leksema širši pojmovni prostor z zavestjo, da je ta prostor tudi informativni. Pomenska sestavina je najmanjši del leksema, ki ima pomensko razločevalno moč glede na druge lekseme, ljubezen = čustvo. SSKJ si je pomagal Stane Suhadolnik), da se je oblikovala razlikovalna kartoteka, ki je prinašala nosilne pomene razlage – uvrščevalne pomenske sestavine – s pojmom premikati se je razloženo vse, enako npr. pohištvo, rastlina, bil je nabor kolikor toliko verjetnih pomenskih sestavin.
- **Razločevalne pomenske sestavine (RPS)** – vloga je vezana na ločevanje (Pomensko), ki sodijo pod skupno uvrščevalno pomensko sestavino. Mizo ločim od ostalih elementov, ki sodijo v pohištvo. Lahko izpostavim funkcijo, obliko – miza – z ravno ploskvijo, dvignjeno od tal; stol – za sedenje. Doseči moramo neprekrivnost razlage v vsaj eni pomenski sestavini se morajo pojmi, ki sodijo pod isti UPS ločiti, da ne prepoznavam napačne sinonimnosti, če gre za koncept slovarja, kjer je različnost prepoznavam na izrazni (opisni) ravni in ne na denotatni. To niso enciklopedične razlage, kjer se o pojmu pove največ, tu je razlaga pomena zelo zaprta. Pomen = UPS v podredni zvezi z določenim številom RPS (pomen = $\frac{UPS}{X \text{ RPS}}$). UPS je načeloma ena, opisane morajo biti posebnosti, če ni 1. število je relativno določljivo število z dejstvom, koliko prvin pokriva določena RPS. Živo srebro = kovina, ki je tekoča – 1 RPS. RPS so vezani na predstavitev funkcije, oblike, barve, agregatnega stanja snovi oz. kombinacije vsega tega. Baker = mehka rdečkasta (RPS) kovina (UPS). Vse te slovarske opredelitve niso nikoli dokončne, slovar sledi spoznanemu vedenju, nimam dokončnega slovarja (tudi ne take slovnice niti jezikoslovja).

IV. SKLOP

1. Pomeni leksemov (graf)

2. Denotativni slovarski pomen – pomenski vzorec

Denotativni pomen ima vsak samostalnik, glagol, načeloma ga lahko določimo tudi pri pridevniku in prislovu. Je obvezni pomen.

Denotativni pomen ima 2 razsežnosti: kot sestavina besedila se leksem lahko nanaša na posamezen denotat, v okviru jezikovnega sistema pa je njegov denotat vedno od posameznega odtrgan, vezan na izražanje abstrakcije skupine istovrstnih denotatov. V jedru slovarskega pomena je denotativni pomen.

Denotativni pomen – razmerje med označujočim in označenim (leksem kot izraz in predstava, ki jo vzbuja), hočemo to razmerje predstaviti, ne da bi razmišljali, če ta nabor glasov tudi vrednoti ali vanj vstopa govorec.

Denotat je lahko vse to, kar nosi s seboj slovnični gradivni nabor, tudi to, kar pomeni veznik, predlog, vezniška in predložna beseda. Na sekundarni ravni izražajo priredna in podredna razmerja, tj. zelo abstraktni denotat slovarja. Slovnični denotat = slovarski denotat v najširšem smislu. Slovarski denotat je lahko tudi t. i. govorno dejanje, denotat stavčno-povedne frazeologije je govorno dejanje: Kdor drugemu jamo koplje _____ → kot tak je ta element v slovarju, kot celoto ga jemljem iz slovarja, po GD ne razpade in ga ne tvorim s samim GD → pragmatična prvina, ki spremlja GD je lahko tudi uslovarjena: dober dan (poznati moraš pragmatične okoliščine, širši kulturni ambient govorcev, da lahko uslovarjene prvine nezaznamovano uporabim.) Uslovarjene so tudi jezikovno neizražena GD → premikati gor, dol = strinjati se.

Denotativni slovarski pomen je zbir pomenskih sestavin. Endogene lekseme (sam., gl. besedo) določa dejstvo, da je zbir njihovih pomenskih sestavin skladiščno hierarhiziran in tako po številu kot po vrsti oz. pomenu absolutno ali relativno predvidljiv. Pomen eksogenih leksemov (prid., deloma prisl. bes. vrste in povedkovnik) ne morejo izkazovati hierarhiziranosti svojih pomenskih sestavin – pojavljajo se kot pomensko determinujoči členi zunanjega skladiškega jedra.

Slovarski denotativni pomen je dvovrsten: v okviru slovarskega pomena so jedrni vsekakor tisti leksemi, katerih denotat je slovarsko izražen s predvidljivo izbiro in predvidljivo hierarhično ureditvijo pomenskih sestavin – s strukturalno določenim slovarskim pomenom torej; denotat skupine leksemov pa je lahko tudi govorno dejanje, njihovo slovarsko pomensko pojasnilo ima strukturo temeljne komunikacijske prvine – stavka. Lekseme, katerih denotat je govorno dejanje, je vsaj v grobem zopet mogoče ločiti na 2 reprezentančni skupini: medmet, katerega denotat je celovito govorno dejanje in členek z denotatom, katerega govorno dejanje je sestavina dopolnilo drugega govornega dejanja.

Znotraj strukturalno določenega slovarskega pomena je glede na pomensko vrednost (pomensko intenzivnost, ekstenzivnost) mogoče lekseme ločiti s t. i. srednjo (pomensko) vrednostjo, ki predstavljajo problemsko pa tudi obsegovno jedro slovarja; od leksemov, katerih (pomenske) vrednost se približuje neskončnosti → gre načeloma za zaimke in glagolske primitive in lastnih imen, katerih slovarska vrednost je prekrivna z besedilnim pomenom, ali drugače, njihova (pomenska) vrednost je blizu 1. lastna imena po definiciji

vzpostavljajo razmerje s posameznim, zato niso sestavine slovarja določenega jezika, so pa sestavina poimenovalnega gradiva.

3. Konotativni slovarski pomen – tipologija glede na izvor

Večina leksemov je nezaznamovanih in zvrstno nevezanih, se pravi nevtralnih. V precejšnji množici leksemov, pa se lahko ob obveznem (slovarskem) denotativnem pomenu pojavlja tudi konotativni pomen, za katerega velja, da spoznavni subjekt (človek) po lastni presoji modificira spoznavni objekt.

Z leksikalnega vidika je mogoče govoriti o dveh tipih konotativnosti:

- prvotni, inherentni – konotativne prvine so vgrajene v samo morfematiko leksema, lahko tudi v njegove nadsegmentne lastnosti – število naglasov in naglasno mesto, ev. tonska višina, trajanje glasov – in
- drugotno, adherentno, ko konotativne prvine nastanejo v zvezi s katerim izmed drugotnih pomenov večpomenskega leksema. Inherentne konotativne prvine zajamejo leksem v celoti, ne glede na število njegovih pomenov, adherentne konotativne prvine pa se pojavijo vedno v njegovem neprvem pomenu, lahko v vseh neprvih ali samo v posameznih. Gradivo SSKJ nas prepričuje, da se prvina čustvenosti in kronološkosti pojavlja tako na ravni inherentnosti kot adherentnosti, funkcijsko- in socialnozvrstna prepoznavnost leksike pa je predvsem inherentna.

Inherentna zaznamovanost leksema je lahko vezana na nasegmentno ali segmentno raven.

Nekaj primerov zaznamovanja zaradi nasegmentnih lastnosti leksema:

- mesto naglasa pri pregibalnih vzorcih, kjer načeloma velja, da je najagresivnejši vzorec z nepremičnim naglasom na osnovi: vòda – vodé /.../ → vòda – vòde; stezà – stezè : stèza – stèze, stebèr – stebra : stèber – stèbra; 3. os. mn. pri glagolih tipa pojó, nesó : pòjejo, nêsejo;
- število naglasov; bližje jezikovnemu neologizmu so primeri dvo- ali večnaglasnosti, kar se lepo vidi pri zloženkah, nastalih po prevzetem besedotvornem vzorcu tipa angóravólna oz. sploh pri zloženkah mlajšega tipa, nastalih iz zveze vrstnega pridevnika s samostalnikom v skladenjski podstavi tip denárnogospodárski, literárnozgodovínski.
- kakovost glasov; bližje jezikovnemu neologizmu so glede kakovosti naglašene glasovne nespremenjeni primeri v tipu kot odhòd – odhóda : odhòd – odhòda; vodovòd – vodovóda : vodovòda – vodovòda;

- trajanja glasov; bliže jezikovnemu neologizmu so glede trajanja naglašene glasovne nespremenjeni primeri v tipu kot brát – bráta : brát – bráta; nespremenjeni tip je zaenkrat pogovorni, verjetno zelo pokrajinsko pogovorni (ljubljanščina)

Nekaj vzrokov časovne ali čustvene konotativnosti pri tvorjenkah:

- izbira besedotvorne vrste oz. tvorjenost glede na netvorjenost, npr. bosonog, bosopet : bos; gologlav : plešast; bojda : baje (da); mukepoln, mukotrpen : težaven, mučen; kopec : hrib; globokomiseln, -umen : pameten; hromonog : hrom; lenokrven : len; dobrasrčen : dober ipd.
- modifikacijska izpeljava, npr. čustveno pozitivne/negativne prvine konotativnosti; v SSKJ leksemi z oznakami ljubkovalno/slabšalno: at-ek – ata; tako še npr. bolnič-ek, ded-ek, junač-ek, mam-i/-ica, oč-i/-ka, stp-i-ca-ti ipd.; glav-ina, brat-ina, mož-ina ipd.
- konotativnost besed iz skladijske podstave – pretvorbene variante tvorjenke, npr. izvenzakonski : zunajzakonski – izven : zunaj zakona, kosorep – kos „poševen, nagnjen“ rep, ljudomrzen – mrziti „sovražiti“ ljudi, malobrižen – malo brigati se, durce – duri „vrata“ idr.; primeri slabšalnosti: babj-ak – baba „ženskar“, barant-ač „/.../ - barantati „prekupčevalec“, but-ec, -elj – butati „omejen, neumen človek“, candr-a – candrati „vlačuga, prostitutka“, debeluh-a – debeluh „zelo debela ženska“, klečeplaz-ec – kleče plaziti se, knjigožer – žreti knjige, golorit „gol, nag“, jeznorit „jezen“ idr.
- izbira obrazila/obrazilnega morfema glede na
 - razvrstitev na besedotvorno podstavo, npr. neorgan-ičen : neorgan-ski; nesrečn-ik : nesrečn-ež, jezičn-ik : jezičn-ež, nehvaležn-ik : nehvaležn-ež, gnus-ota : gnus, gnus-oba, anatomic-en – anatom-ski ...
 - izrazno podobo obrazila/obrazilnega morfema, npr. krič-aj : krič-ač, ob-nejbe : pod-nejbe, kilometr-aža : kilometr-ina idr.; nekaj primerov slabšalnosti: črn-uh, črn-avs : črn-ec; debel-uh : (zelo) debel človek; govor-anca : /.../ govor, glav-ura : glava, hlač-on : „kdor nosi (prevelike) hlače“ idr.
- besedotvorna podstava in obrazilo: čenč-ura/-ač, bab-ela „ženska“ požer – uh/-un;
- novotvorbe (neologizmi), individualizmi pomembnih avtorjev oz. v pomembnih (literarnih) delih, npr. ločilec, nesrečnosec, podobnik, kratkoumen, naftonosilka, pojeduh, kidač, lokalka, obračaj idr.; v SSKJ ima ta tip pogosto oznako redko.

Zdi se (brez zanesljive gradivne analize), da je pogovornost značilna za celotni leksem; gre torej za inherentno pogovornost. Seveda pa različne prvine čustvene konotativnosti v smislu slabšalnosti lahko vplivajo na premik pomena na področje (nižje) pogovornosti. Vendar, kot rečeno, primarno gre tu za inherentno konotativnost. Razmeroma hitro je razvidnih vsaj nekaj tipov:

- Starejše ljudske prevzete besede iz germanskih pa tudi romanskih jezikov, ki bi jih označili kot (1) splošnoslovenske pogovorne; ob njih vztrajno živi knjižna sopomenka, vendar prav zaradi splošne razširjenosti teh prevzetih besed ostaja včasih sopomenka vezana izključno na zborni (pisani) jezik, npr. dopasti se (kalk iz nemščine) „ugajati“, brihten „pameten“, fin „dober, izbran“, firbec „radovednež“, tudi cvek „žebelj“, cviren „sukanec“, čik „ogorek“ itd. (2) pokrajinskopogovorne, npr. borša „torba, navadno za na ramo“, basta „konec, dovolj“, flaškon „pletenka“, borjač(a) „kraško dvorišče“, kolona „vhod na kraško dvorišče“
- Poenobesedenja (univerbizacije); tako nastali leksemi zaradi jezikovne gospodarnosti v veliki meri in razmeroma hitro izgubljajo svojo konotativnost; postopek poenobesedenja je načeloma tak, da se jedro zveze preprosto opusti, v najboljšem primeru pa morfemizira, npr.
 - poimenovanja študentov glede na smet študija: biolog, slavist, geograf ipd. „študent biologije, slavistike ...“
 - izdelek glede na snov: baker „posoda iz bakra ← bakrena posoda“, bober „bobrovo krzno ← krzno iz bobrove kože ← krzno iz kože (od) bobra
 - razne pasme, zlasti konj: belgijec „konj belgijske pasme ← pasme in Belgije“, tako še arabec, bosanec idr. kokoši, npr. štajerka;
 - širše znana terminološka poimenovanja, npr. brom „kalijev bromid“, hipermangan „vodna raztopina hipermangana“, deci „deciliter“
 - prevozno sredstvo, zlasti vlak glede na smer vožnje, npr. dolenjec, gorenjec „vlak, ki vozi na Dolenjsko, Gorenjsko“, glede na kakšno drugo tipično lastnost, npr. brzec, ekspres „brzi, ekspresni vlak“, spalnik, jedilnik idr.
 - pridelki, značilni za določeno pokrajino, zlasti vina kot vipavec, štajerec
 - oseba glede na podjetje, v katerem je zaposlena, npr. esesovec, enobe(-j-a), eldeesovec, eskadejevski
 - igrati določene igre: hazardirati, biljardirati „igrati hazard, biljard“, hajlati „pozdravljati s hajl“, eksati „piti na eks“, garažirati „dati v garažo“ idr.

- leksemi po izvoru iz (stvarnih) lastnih imen, npr. kalodont „pasta za zobe“, globin „krema za čevlje“, aspirin „zdravilo proti glavobolu“ idr.

Prvine, ki vplivajo na adherentno (drugotno) konotativnost, so, kot rečeno, zlasti čustvene (ekspresivne). Tovrstna konotativnost je mogoča le v primerih najmanj dvopomenskega leksema. Nekaj zgledov adherentne slabšalnosti: praskati (po časopisih) „pisati“, plesniv „osivel, star“, pesjak „tesen, zaprt prostor sploh“ idr. Izhajajoč iz gradiva v SSKJ je mogoče sklepati, da se je za stopnjevano slabšalnost, izraženo z oznako nizko, odločalo v primerih, zlasti metaforičnih prenosov, ko se je poimenovanje z antropološkega vidika negativnih denotatov, npr. tudi živali, ki so jim pripisane določene negativne lastnosti, v smislu razvrednotenja uporabljalo v zvezi s človekom, npr. prasec, svinja „ničvreden, malovreden človek“, gnida „nepomemben, malovreden človek“, gnoj „zelo len, zanikrn človek“ idr.; ljubkovalno ali ironično v zvezi z denotatom z antropološkega vidika pozitivnim oz. primernim za izražanje ironije, npr. mucek, ljubljanska srajca „/kdo/ po rodu Ljubljančan“, predsodek „trebuh“, dulčineja „dekle, ljubica“

4. Sporočanjško-pragmatični pomen

Pri sporočanjško-pragmatičnem pomenu gre predvsem za pragmatično-komunikacijske prvine, ki jih prinašajo slovarji, kot je SSKJ (zasnovno je vezan na predstavitev sistematiziranih poimenovalnih enot jezika); gre za razčlenitev uslovarjenih govornih dejanj. Katere informacije nam sploh prinašajo tovrstni slovarji?

(samostalniška)

V razmišljanje o uslovarjenih sporočanjih (komunikacijskih) in pragmatičnih prvinah jezika, je smiselno pritegniti ambiciozni angleški slovar Collinsa Cobuilda, ki v celoti temelji na sporočanski vlogi jezika. Slovar namreč predstavlja resen poskus ujeti (jezikovno) izraženo misel, se pravi tako namero tvorca besedila kot tudi (jezikovno) reakcijo naslovnika, ujeti torej misel jezika z vidika njegove sporočajske vloge.

Na kratko lahko povzamemo: pri Collins-Cobuildovemu slovarju gre za nov tip slovarstva, ki je pogojen z možnostjo računalniške obdelave velike, če se da kar največje možne množice besedil (angleški) računalniški korpus Banka angleščine (The Bank of English), na podlagi katerega je nastal omenjeni slovar, je lahko za predstavitev „dejanske angleščine“ ponudil 200 milijonov besed v vseh mogočih besedilnih in zunajbesedilnih okoliščinah njihove rabe. Računalniške zbirke besedil omogočajo torej popolnoma nov tip slovarskih zasnov oz. slovarjev z ambicijo prek jezika prepoznavati vse kulturne, civilizacijske, ideološke idr. okoliščine, ki omogočajo jezikovni rabi biti učinkovita. Pragmatična kompetenca, se pravi „sposobnost učinkovite jezikovne rabe za izpolnitev namere in cilja“, je bistvo sporočajske zasnove slovarja. Po pričakovanju ostajajo do določene mere zunaj tovrstne slovarske zasnove zlasti znanstvena in umetnostna besedila.

Slovar tako ne prinaša več (slovarske) vrednosti svoje leksike – obeh omenjenih, ampak prototipski opis določenega denotata, torej kar se na splošno predstavo (pojem) o njem, izoblikovano na podlagi mnogih, v določenem trenutku po največ možnih zapisov njegove rabe.

V zvezi s klasičnim tipom slovarstva (kamor sodi tudi SSKJ) nas zanima predvsem vprašanje, v kolikšni meri neprimerljivo manjši obseg gradiva, na podlagi katerega so nastajali slovarji v predračunalniškem obdobju (pred l. 1980), omogoča posredovati podatke o sporočanskem vidiku jezika, o (posebnih) okoliščinah jezikovne rabe. Glede na jezikovnosistemsko zasnovo teh slovarjev, v primeru SSKJ in njemu podobnih, ki so nastajali v petdesetih in šestdesetih letih zlasti v slovanskem svetu, torej tudi znotrajsistemsko omejenih na knjižni jezik (podsistem jezikovnega sistema), gre seveda, kot rečeno, za morebitni slovarski izraz samo tistih (pragmatično)sporočanjih prvin, ki so postale neločljivi del jezikovnega sistema oz. njegove leksike.

Prvine SSKJ, ki opozarjajo na najrazličnejše okoliščine jezikovne rabe tako tistih leksemov, katerih razlaga ubeseduje slovarsko vrednost – gre za ubeseditev pomenskih sestavin (slovarskega) pomena (L₁) – kot tistih drugih, v SSKJ predstavljenih sporočajsko – v obliki stavčno zgrajenih pomenskih pojasnil (L₂), to so t. i. pomenska kvalifikatorska pojasnila. Z

drugimi besedami: pragmatičnojezokovni vidik v širšem, ne neposredno sporočanjškem smislu, je v SSKJ prek pomenskih kvalifikatorskih pojasnil mogoče iskati ob L₁, katerih denotat je predmetnostni, v slovarskem tipu razlag, ali pa ob L₂ z govornim dejanjem kot denotatom in stavčno razlago. Prepoznavnost tako izraženega pomena je torej vezana (tudi) na skladenjske (stavčne) kategorialne lastnosti.

Povzetek: V slovarjih tipa SSKJ je mogoče ločiti poleg slovarsko relevantnih slovničnih podatkov (slovničnih kvalifikatorjev) še dve drugi temeljni skupini, ki pojasnjujeta oz. dopolnjujeta slovarski ali (uslovarjeni) besedilni denotat; gre za konotativne podatke, vezane na (jezikovno)zvrstne in stilne opredelitve, izražene s t. i. kvalifikatorji – označevalci, in okoliščinske (pragmatične) v najširšem smislu, izražene s pomenskimi kvalifikatorskimi pojasnili.

Pri razmišljanju o sporočanjškem vidiku SSKJ velja usmeriti pozornost tako na stavčni tip slovarskih razlag, pa tudi kot rečeno, na pomenska kvalifikatorska pojasnila; slednja se namreč lahko pojavljajo ob eni ali drugi skupini uslovarjenih poimenovanj, se pravi ob poimenovanjih govornih dejanj ali ob „klasičnih“ leksemih.

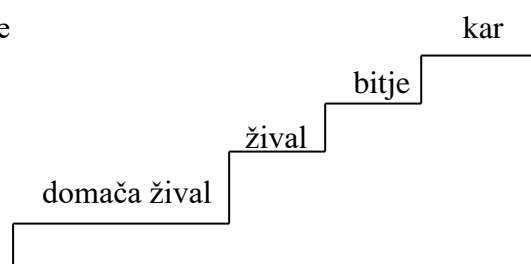
5. Vloga UPS pri oblikovanju najmanjšega in največjega pomenskega polja (pomenska piramida)

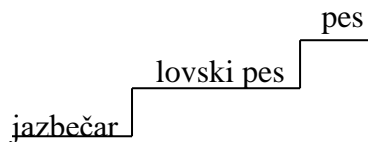
Pomensko polje – predstavní svet, ki ga oblikuje UPS po eni strani s svojo odprtostjo do drugih UPS (=največje pomensko polje), po drugi pa do drugih RPS, ki določajo pomene leksemov znotraj njenega pomenskega polja (=najmanjše pomensko polje)

UPS opravlja torej dvojno leksemkopomensko povezovalno vlogo: znotraj največjega pomenskega polja je prevodnost pomensko odprta – vzpostavlja razmerja do drugih UPS, in tako povezuje lekseme z različno pomensko (in s tem pojmovno) razsežnostjo. Znotraj najmanjšega pomenskega polja pa povezuje lekseme, ki izražajo UPS in ustrezno pomensko ekstenzivnost; pomenska odprtost se kaže v možnostih nastajanja in izginevanja pomenov leksemov, ki jih lahko zajame s svojo pomensko razsežnostjo; pomenska različnost in s tem prepoznavnost znotraj njene pomenske ekstenzivnosti je določene šele z RPS.

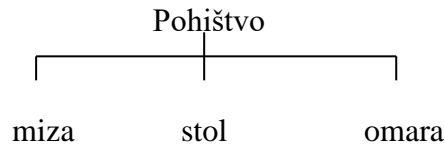
Pomenska piramida: vsaka UPS ima nad- ali podpomenke, razen čisto na vrhu (zaimek). Razmerje med stopnicami je relativno, spreminja se lahko, če vnašamo nova vedenja o svetu.

→ največje pomensko polje

→ najmanjše pomensko polje

6. Lastna imena v slovarju jezika

Po definiciji poimenujejo posamezno, čeprav ne nujno eno; kot taka so prepoznavna v besedilu oz. njihov denotat je lahko le besedilni. V okviru slovarja so lastna imena določena samo s kategorialnimi PS.

Lastna imena lahko veliko povedo o svoji vezanosti na določene jezikovne, kulturne, verske, politične ... okoliščine, o svoji trenutni modernosti, starinskosti, socialni pripadnosti nosilca, družbe ... → zlasti iz imen krajev, ulic je po eni strani mogoče po eni strani razbrati njihovo pomembnost, prostorskost, središčnost, po drugi pa tudi trenutne politične okoliščine; trajanje imena je v primerih političnega poseganja v ta svet jezika načeloma odvisno od trajanja političnih okoliščin, ki so jih pogojevala, npr. v Ljubljani Leninov trg, sedaj Park Ajdovščina ... Lastna imena imajo tudi implicitno ali eksplicitno moč v smislu raznovrstne identifikacije nosilcev (npr. miš Sapramiška, netopir Kazimir, zajček Uhko, miš Črnomiška ...).

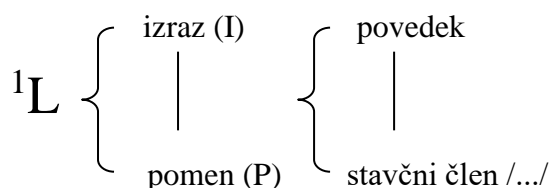
Lastna imena so poleg nekaterih zaimkov, števnikov in nefrazeoloških, aktualiziranih imenskih zvez uvrščena med besedilne aktualizatorje (→ čiste predmetnostne reference), zato svojo obvestilno vlogo lahko opravljajo le v besedilu. Lahko prehajajo med lekseme, se uslovarjajo, postajajo obča imena – lastno ime ne zaznamuje več posameznega, ampak lastnost, značilnost, ki je motivirala na posameznem kakorkoli presežno, npr. judež „izdajalec“, amerika „bogastvo, izobilje“, jure „neroden, omejen človek“, donhuan „osvajalec žensk“ ...

7. Simetrični in asimetrični leksem

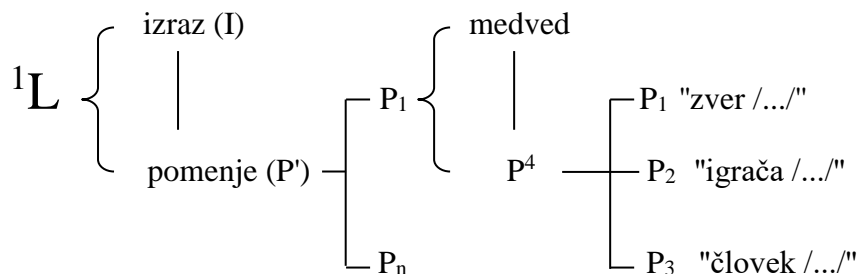
Simetrični (skladni) jezikovni znak je enopomenski leksem; kot temeljna poimenovalna enota jezikovnega sistema je dvočlenski, sestavljen iz izrazne podobe, imenujemo je kratko izraz (I) ali formativ, in vsebine, načeloma aktualizirane v smislu pomena (P), semema. Tako razumljen leksem je torej pomensko aktualiziran Saussurjev (jezikovni) znak z izrazom

(formativom) kot njegovo materialno, se pravi glasovno/črkovno danostjo in načeloma v smislu pomena (semema) aktualizirane vsebine kot virtualne (pojmovne) danosti.

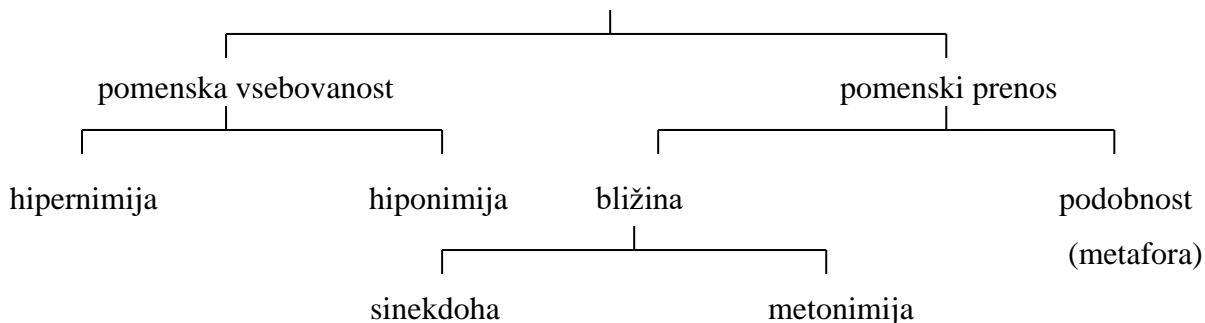
Med enopomenske lekseme sodijo predvsem terminološka poimenovanja zlasti znotraj ene stroke, čeprav so tudi tu izjeme, npr. leksem slovnica pomeni (a) sistem jezikovnih sredstev in njihovih medsebojnih razmerij, (b) veda o tem, (c) učbenik slovnice. Zdi pa se, da če se že pojavi znotraj terminološkega leksema večpomenskost, je tip te večpomenskosti predvidljiv – načeloma metonimični: gre za podpomensko razmerje po vzorcu predmetnost (strokovnega področja), veda o tem, (lahko še) delo, knjiga, v kateri se ta veda uveljavlja.

Načeloma so leksemi večpomenski: izraz leksem ustreza več med seboj povezanim pomenom – leksem je v tem primeru asimetrični (neskladni) jezikovni znak. Skupek pomenov večpomenskega leksema bomo imenovali pomenje (p'), sicer semantem. Pri enopomenskih leksemih sta torej pojma pomen in pomenje prekrivna, zato bomo enopomensko pomenje označevali kot pomen – torej (P)

8. Tipologija večpomenskosti (graf)

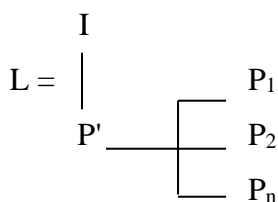

9. Večpomenskost – enakoizraznost

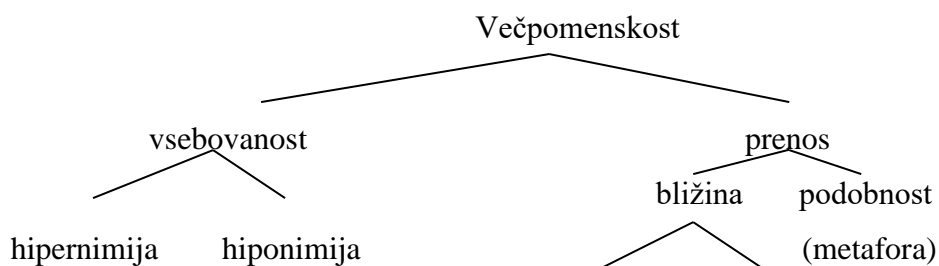
Večpomenskost = polisemija.

Razmerje med izrazom (formativom) in pomenom ni nujno enoumno – glede na pretežno arbitrarnost jezikovnega znaka se izrazna in vsebinska stran jezika ne razvijata nujno skladno, saj med njima (navadno) ni naravne pomenske povezave. Tako je potrebno ločiti enopomenskost (monosemija), ki temelji na simetričnem jezikovnem znaku in je lastna, kot smo videli, veliki večini terminološke leksike, od večpomenskosti (polisemije), temelječe na asimetričnosti jezikovnega znaka. Večpomenskost leksema pa je zopet treba ločiti od enakoizraznosti (homonimije), kjer gre za večleksemskost – enakoizraznice so torej samostojni leksemi, prekrivnost izrazov takšnih leksemov je naključna.

Pri večpomenskosti (polisemiji) gre za dejstvo, da sta istemu izrazu (formativu) podrejena dva ali več pomenov, kar je mogoče zapisati $I = f('P'_1 + 'P'_2 + 'P'_n)$ – ali če naredimo še korak naprej: isti izraz ima dva ali več opomenjenih vsebin (predstave) denotatov. Na paradigmatski ravni gre za večpomenskost leksema, če se leksem lahko povezuje z drugimi leksemi z medsebojno različnimi pomeni (različnimi pomenskimi sestavinami in/ali njihovo različno hierarhijo), npr. moški (1) „odrasel človek moškega spola“; *(2) “(pogovorno) moški (1) v zakonski zvezi, (zakonski) mož“ (paradigmatika – sopomensko razmerje moški = pog. (zakonski) mož); s sintagmatskega vidika izhajajo razpoznavne lastnosti pomena (2) iz možnosti povezovanja z ženskimi oblikami osebnih svojilnih zaimkov, svojilnih iz poimenovanj žensk: moj, tvoj, njen, sosedin, Tinin moški: (3) kot povedkovnik „lastnosti moškega (1)“ – tipična skladijska vloga je povedkovodoločilna, kar seveda vpliva na sintagmatske lastnosti leksemov. Mogoče je tudi stopnjevanje lastnostnega pomena, npr. biti (zelo) moški.

Tipi večpomenskosti: Nastajanje večpomenskosti je vezano na 2 temeljna postopka: vsebovanost (pomena) – gre za razmerje med nad- in podpomenskostjo, kjer se (lahko) pojavi tudi vzporedna podpomenskost (kohiponimija), ter za pomenske prenose na ravni metonimije s sinekdoho in metafore.

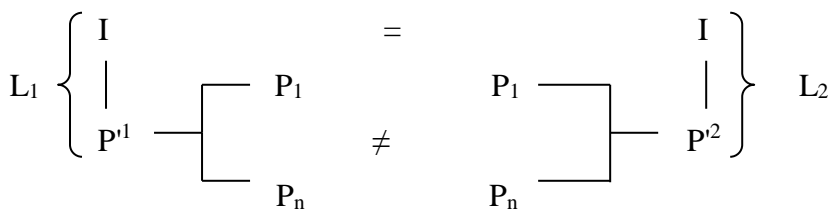

Enakoizraznost = homonimija

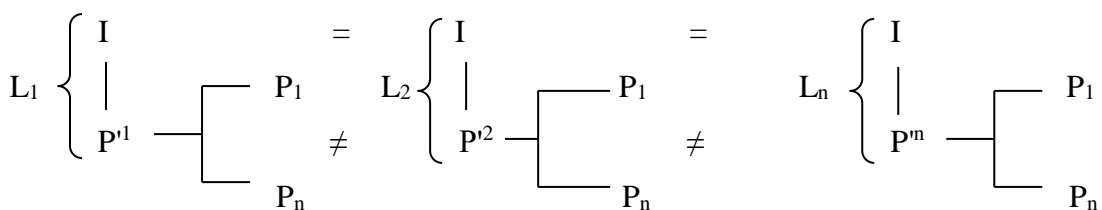
S stališča simetričnega jezikovnega znaka je pojav enakoizraznosti nasproten pojavu sopomenskosti: če gre pri sopomenskosti za prekrivnost vsebine oz. njene pomenske aktualizacije – pomena simetričnega jezikovnega znaka oz. najmanj enega pomena pri večpomenskem (asimetričnem) jezikovnem znaku, gre pri enakoizraznosti za prekrivnost materialne (glasovne, pisne) jezikovne danosti ob popolnoma različnem pomenu oz. celotnem pomenju (semantemu). Ker je razmerje vezano na prekrivnost izraza leksema kot jezikovnega znaka, število njegovih pomenov ne igra nobene vloge. V tem je tudi temeljna razlika med enakoizraznostjo in sopomenskostjo: enakoizraznost je razmerje, vezano na izrazno različne lekseme – torej medleksemsko izrazno razmerje, sopomenskost je razmerje med pomeni različnih leksemov – torej medleksemsko pomensko razmerje. Namreč s pojmom popolne različnosti je mišljena različnost na ravni pomenskih sestavin in – kar je glede na večpomenskost izjemno važno, tudi vsebinskih (predstavnih) lastnosti – potencialnih pomenskih sestavin. Enakoizraznost torej ni nekaj, kar bi nastalo iz potreb govora (besedila) kot vse medpomenske in na pomenu temelječe medleksemske povezave; pri enakoizraznosti gre za jezikovnosistemski pojav, nastal bolj ali manj naključno tako na sinhroni kot diahroni ravni.

Po Lyonsu lahko enakoizraznost opredelimo s tremi relevantnimi lastnostmi:

- (a) $L_1 \neq L_n$: pomenska različnost (distinktivnost)
- (b) $L \equiv L_n$: skladenjska enakovrednost (ekvivalentnost)
- (c) $L_1 = L_n$: izrazna prekrivnost (identičnost)

Enakoizrazni par: $IL_1 = IL_2$

Enakoizrazni niz: $IL_1 = IL_2 = IL_n$

Zlasti različnost tudi na ravni vsebinskih lastnosti leksemov, ki tvorijo enakoizrazni par oz. niz, ločuje pojav enakoizraznosti od večpomenskosti. Tudi pri slednji gre za prekrivnost na izrazni ravni in za različnost na pomenski, vendar pa je ta različnost omejena: nikoli ne more zajeti vseh vsebinskih lastnosti (različnost na predstavnih ravni); med pomeni večpomenskega leksema obstaja torej zveza vsaj na predstavnih ravni, na pomenski ravni oz. na ravni opomenjene vsebine razvidnost povezave ni nujna, je pa pogosta pri vseh treh tipih večpomenskosti – pri (pomenski) vsebovanosti, metafori in metonimiji; zato je večpomenskost – za razliko od enakoizraznosti – znotrajleksemsko razmerje.

Različne vsebinske lastnosti enakoizraznic vplivajo na dejstvo, da so vprašanja njihovega medsebojnega razmerja na sintagmatski ravni popolnoma nerelevantna: tako glede družljivosti pomenskih sestavin, se pravi glede sposobnosti oblikovanja smiselnih sintagm kot tudi glede sposobnosti njihove površinske strukturiranosti. Popolna medsebojna vsebinska nepovezanost enakoizraznic torej ne more vzpostavljati nikakršnih medsebojnih sintagmatskih povezav, kar z drugimi besedami pomeni, da so enakoizraznice jezikovnosistemski pojav oz. pojav, relevanten samo za paradigmatiko, v besedilu pa nimajo nikakršne vloge. Predvsem zaradi njihove besedilne brezfunkcijskosti jih v jeziku občutimo kot prvino, ki je v sporazumevanju moteča; ker pa seveda kljub temu v jeziku obstaja, ji je zaradi možnih tudi medjezikovnih interferenc (konkretno lahko hudi nesporazumi pri prevajanju) zlasti v kultiviranih jezikih posvečena ustrezna pozornost.

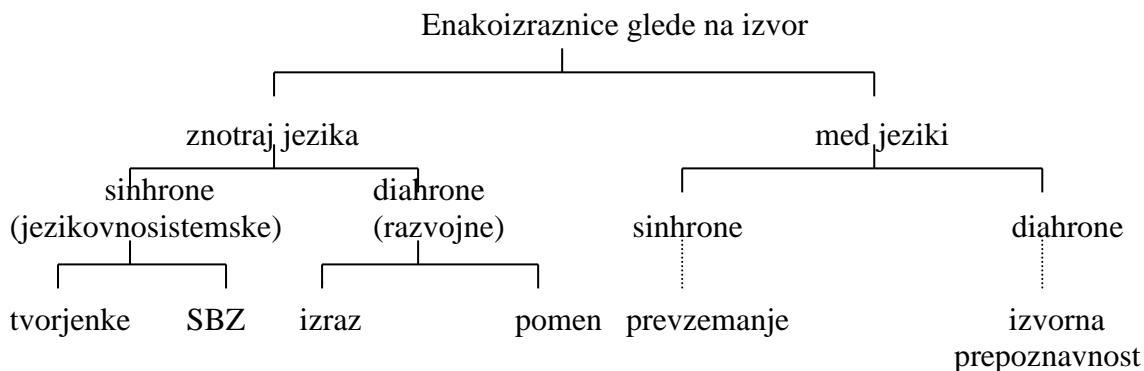
Povzetek: zaradi ohranjene vsaj asociativne (predstavne), če že ne tudi pomenskoestavinske zveze med pomeni je pojav večpomenskosti mogoč le znotraj leksema, pojav enakoizraznosti pa je vedno (po definiciji) le medleksemski.

Izvor enakoizraznic

Njihova izvornost je dvovrstna: vezane so na dogajanje znotraj danega jezika ali pa vpliva na njihovo pojavitev prevzemanja iz drugega (tujega) jezika; po izvoru so torej znotrajjezikovne ali medjezikovne.

Tako znotraj danega jezika kot tudi na medjezikovni ravni prihaja do enakoizraznosti tako zaradi sinhronega (jezikovnosistemskega) kot tudi diahronega (razvojnega) procesa. Na ravni sinhronije (znotraj danega jezikovnega sistema) je povzročitelj enakoizraznosti poimenovalna potreba, načeloma reševana besedotvorno, pomensko širitveno – motiviranje novih pomenov, ali z oblikovanjem stalnih (slovarskih) besednih zvez, lahko pa tudi s prevzemanjem iz tujih jezikov; enakoizraznost, ki se pojavi v takšnih okoliščinah, je posledica naključnega izraznega

sovpada dveh (ali več) leksemov; pravimo ji prvotna (primarna). V primeru diahronije je enakoizraznost posledica razvojnega procesa v jeziku, npr. izgubljanje tvorbenih razpoznavnosti pri tvorjenkah ali izgubljanje citatnosti in morda še kaj; v tem primeru imamo opraviti z drugotno (sekundarno) enakoizraznostjo.

Nekaj primerov prvotne enakoizraznosti:

- (a) Na besedotvorni ravni prihaja do enakoizraznosti npr. zaradi naključne prekrivnosti besedotvorne podstave in obrazila, lahko tudi zaradi premen, ki jih povzroči obrazilo npr. pri tvorbi pridevnikov, manjšalnic, glagolnikov ipd.: agonalen (dejansko –ni) „pridevnik od agon“ : agonalen (dejansko tudi –ni) „pridevnik od agonija“; glagolaski „nanašajoč se na glagol“ : glagolski „nanašajoč ne na glagolico“; kolegialen (dejansko –ni) „nanašajoč se na kolegij“: kolegialen „prijateljski“ itd.
- (b) Enakoizraznost lahko povzroči prevzeta beseda z besedo, ki v jeziku že obstaja, npr. (razporeditev enakoizraznic glede na zaporedje prihajanja v jezik) boks „usnje iz goveje kože“ : boks „ločen ograjen prostor“; bula „/.../ oteklina“ : bula „papeška listina“ : bula v muslimanskem okolju, nekdanj „poročena ženska“ itd.

Enakoizraznost je mogoče srečati na vseh ravneh jezikovne zgradbe – od morfemov do leksikaliziranih besednih zvez, čeprav, po priročnikih sodeč, povzroča največ zadreg – morda tudi zaradi razmeroma pogostega pojavljanja – prav v besedišču.

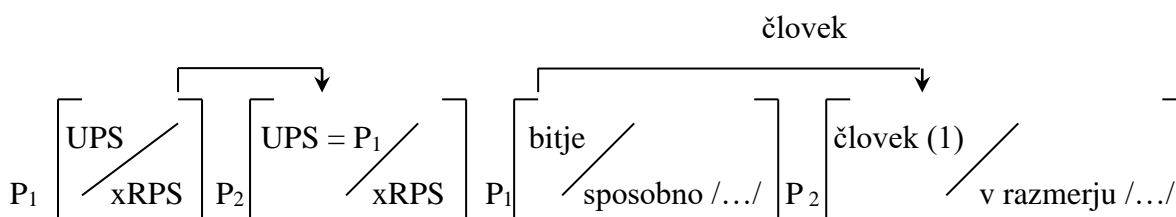
Z vidika prenosnika je mogoče enakoizraznice ločiti na enakopisnice (homografe) in enakozvočnice (homofone). Kot že ime pove, se enakopisnice pojavljajo samo v zapisani besedi, npr. peti – vrstilni števnik/del stopala (D/M , ed., ž. sp. – peta) : peti „oblikovati tone /.../ z govornimi organi“; enakozvočnice samo v govorjeni, npr. gozd [gost] „z drevjem strnjeno porasel svet“ : gost „povabljenec“.

10. Pomenska vsebovanost – s predstavitvijo vzorcev spreminjanja pomenskih sestavin

Pri tipu večpomenskosti, ki temelji na pomenski vsebovanosti, gre za dejstvo, da je določen – (neprvi) pomen ali več pomenov implicitno (neopomenjeno, neizraženo s pomenskimi sestavinami) vsebovanih v določenem, največkrat glavnem oz. izhodiščnem pomenu. Razmerje med pomeni, ki temeljijo na pomenski vsebovanosti, je nad-/podpomensko, se pravi hierarhično.

Na ravni vseh stopenj drugotnih pomenov, v tem primeru podpomenov (hiponimov), gre v bistvu za dosledno ohranitev pomenskih sestavin tistega pomena, ki je v nadpomenski (hipernimni) vlogi, se pravi za ohranitev tako UPS kot RPS; ta celotni nadpomenski pomen pa je na ravni svojega podpomenskega pomena v vlog UPS, kot RPS pa se opomenijo tiste njihove vsebinske lastnosti, ki so za drugotni (podpomenski) pomen relevantne. S tem se seveda na ravni podpomenskosti manjša pomenski obseg, manjša ekstenzivnost pomena, večja pa njegova intenzivnost.

Menjavanje vlog pomenskih sestavin pri pomenski vsebovanosti

Pomenska vsebovanost – temeljni vzorec

$$\begin{array}{l}
 P_n \text{ --- } P_1 \text{ --- } \left[\begin{array}{l} P_2 \\ P_n \end{array} \right. \\
 \left. \begin{array}{l} P_1 = \text{UPS} + \text{xRPS} \\ P_2 = P_1 + \text{xRPS}_2 \\ P_n = P_1 + \text{xRPS}_n \text{ ali } P_n = P_{n-1} + \text{xRSP}_{n-1} \end{array} \right.
 \end{array}$$

Pri tem velja opozoriti, da gre znotraj enega leksema oz. njegovega pomenja (semantema) lahko tudi za dva ali več pomenov, ki so v podpomenskem razmerju glede na skupno pomensko izhodišče – nadpomenski pomen. Med njimi obstaja t. i. vzporedna podpomenskost – kohiponimija, razmerje torej, ki že po definiciji ne more biti hierarhično.

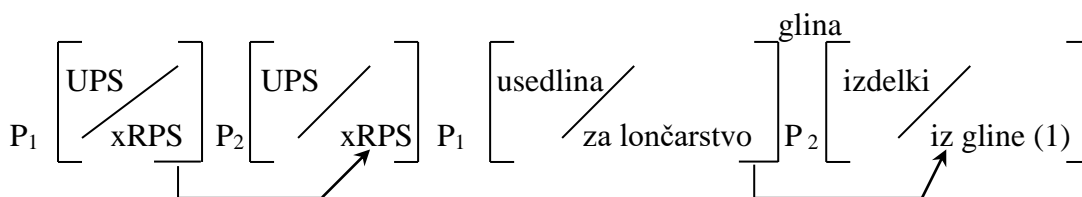
11. Metonimični pomen – s predstavitvijo vzorcev spreminjanja pomenskih sestavin

Metonimija (=prenos glede na bližino) je zelo pogost način zapolnjevanja praznine (katehreze) in ne samo stilistike, se pravi, da gre za poimenovalno možnost, ki zasluži pozornost. Pri pomenu, ki je nastal po metonimični poti, je sicer predvidljivost obnašanja pomenskih sestavin glede na motivirajoči pomen manjša kot pri sinekdohi – pri sinekdohi, kot

smo videli, gre le za njihovo hierarhično preurejanje, vendar pa je tudi pri metonimičnem pomenu njihova dinamika v tolikšni meri predvidljiva, da je mogoče prepoznavati določene zakonitosti in na podlagi tega govoriti o predvidljivosti pomenov, nastalih tudi z metonimijo, ne samo s sinekdoho.

Metonimijo pri samostalniku je mogoče zaslediti tako pri tvorjenkah, kjer velja izpostaviti metonimičnost zlasti znotraj besedotvornih pomenov, kot pri netvorjenkah. Pri netvorjenkah je kar nekaj tipov metonimije vezanih na besedotvorni pomen samostalnika iz glagola.

Menjava vlog pomenskih sestavin pri metonimiji

Tipi metonimije:

- Snov/material – izdelek: glina, hrast, tempera, svila
- Prostor – pohištvo: kuhinja, spalnica
- Ustanova/organizacija – mesto, prostor – ljudje: tovarna, gimnazika, knjižnica
- Prevozno sredstvo – ljudje: vlah, avtobus, vagon
- Prostor – prebivalci: hiša, šola
- Naselje – prebivalci: mesto, vas, trg, zemlja
- (kulturno, umetnostno) obdobje – stvaritve: antika, barok
- (umetniška) dejavnost – rezultat dejavnosti: grafika, arhitektura, poezija, glasba
- ...

Zakrita metonimija (leksemi so dvobesedni):

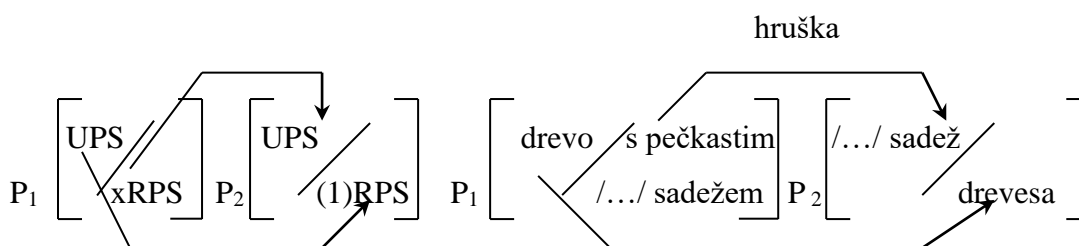
- vrstni snovni pridevnik + samostalniško jedro (hrastovo pohištvo (=iz hrastovega lesa), telečji zrezek (=iz (mesa) teleta) ...

12. Sinekdohični pomen – s predstavitvijo vzorcev spreminjanja pomenskih sestavin

Znotraj metonimije je smiselno ločiti sinekdoho kot pojav, pri katerem gre za zamenjavo dela s celoto oz. celote z delom. Kaj to pomeni na ravni slovarja? Pri sinekdohi prihaja znotraj endogenih leksemov ob nespremenjenih pomenskih sestavinah v bistvu samo do njihovega hierarhičnega preurejanja (UPS glede na RPS), pri metonimiji pa za delno vnašanje novih oz. opuščanje starih.

Sinekdoha ohranja število in vrsto pomenskih sestavin znotraj obeh pomenov – izhodiščnega in prenesenega, spreminja pa se hierarhičnost njihovih vlog.

Menjava vlog pomenskih sestavin pri sinekdohi

Kot poseben tip sinekdohe nekateri navajajo tudi menjavanje množine z ednino; dejansko gre za menjavanje množine s številčno nezaznamovanostjo, ki je homonimna z obliko za izražanje ednine; načeloma gre za pregovore, reke, spoznanja ipd. kot Lev je kralj živali; Vrana vrani ne izključe oči ipd. V bistvu gre za pojav, vezan na kategorialne pomenske sestavine.

13. Metaforični pomen

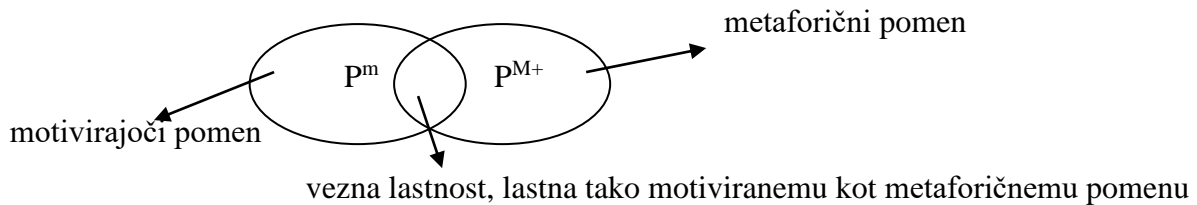
Za razliko od metonimije (skupaj s sinekdoho), ki je vedno (eno)besedna, velja za metaforo, da je njena izrazna podoba na ravni leksemov lahko stalna besedna zveza.

Pri metonimiji, kot smo videli, gre dejansko za spreminjanje hierarhije pomenskih sestavin znotraj dveh pomenov leksema – motivirajočega in motiviranega (metonimičnega), pri metafori pa za vnašanje novih pomenskih sestavin na podlagi medsebojnega vplivanja (interakcije) vsebin dveh denotatov. Metaforična zveza med dvema vsebinama (predstavama) je možna, če vsebina enega denotata asociira določene vsebinske (predstavne) prvine drugega denotata.

Povezovalni element je zlasti pri leksikaliziranih metaforah razviden, asociacija med motivirajočim in motiviranim – metaforičnim – pomenom leksema je lahko celo pomenskosestavinska, ali pa se mora opomeniti v metaforičnem (motiviranem) pomenu. Predvsem metafore kot vir terminoloških poimenovanj vsaj načeloma temeljijo na pomenski asociacijski prepoznavnosti, npr. roka (1) UPS okončina človeka, RPS za prijemanje; (2) UPS del stroja, RPS (po funkciji) kot roka. V tem smislu je metaforo mogoče ponazoriti kot prekrivno množico.

V našem razmišljanju ostajamo v okviru leksikalizirane metafore, kar pomeni, da ima metaforični pomen načeloma vlogo zapolnitve poimenovalne praznine v zvezi z določenim denotatom; to velja dosledno za terminološko metaforo, do določene mere pa tudi za njeno leksikalizirano stilno vlogo – metafore zunaj terminologije.

Metaforični pomen nastaja po podobnostnih asociacijah – motivirajoči pomen zbuja na ravni UPS-a ali RPS-ov določeno asociacijo z motiviranim pomenom – npr. pripisujem živalim določene lastnosti, ki jih prepoznavam pri človeku – npr. Osel je neumen – nam se tako zdi → povezovalna lastnost med motivirajočim in motiviranim pomenom prekriva oba pomena.
Npr. Človek je volk

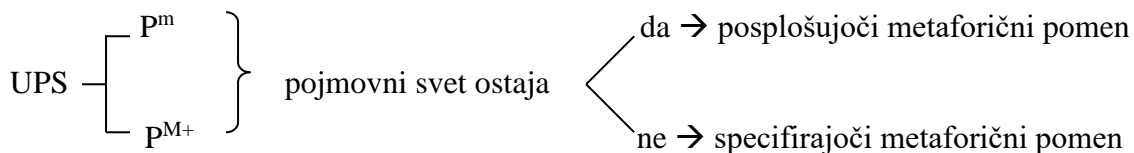

Asociacije so tako individualne v besedilu, da je v formalističnem smislu težko posegati. Govorimo o leksikalizirani ne besedilni metafori, metaforičnem pomenu, kot ga uslovarjamo. Metaforični pomen je del splošne zavesti. Mogoče še bolj kot ostali pomeni, je dvofunkcijski:

- poimenovalna funkcija – je vedno leksikalizirana, nas zanima v 1. vrsti
- stilna funkcija – isti denotat variantno poimenujem

14. Posplošujoči in specifikirajoči metaforični pomen

Pojmovni svet UPS – ali ostaja v motiviranem pomenu ali pa se zgubi – glede na to ločimo dve skupini:

Posplošujoči metaforični pomen

Klepetulja – ekspr. ženska, ki rada klepeta → izpeljem posplošujočo metaforo: Vse ženske so klepetulje → obvezno konotativni pomen – slabšalno ženska sploh

Posplošujoči metaforični pomen je sestavljen iz denotativnega in konotativnega pomena:

pospl $P^{M+} = 'P_d' + 'P_k'$. → pojmovni svet motivirajočega pomena v motiviranem pomenu ostaja enak – KPS ostajajo enake $\check{c}^+ \rightarrow \check{c}^+$

Specifikirajoči metaforični pomen

Volk – zver \check{z}^+
– človek, tak in tak \check{c}^+ } \check{z}^+ pridobi \check{c}^+ → KPS se spremenijo, grem v drug pojmovni svet

Tip volk – zver

– človek → spremenjena UPS, taka metafora je specifikirajoča metafora, ki ima funkcijo poimenovalnosti, a iz nekega dodatnega čustvenega, pogovornega ... vidika

P^m	P^{M+}
Volk – UPS zver	→ UPS človek
– RPS napadalna	= RPS napadalen
– KPS ž+	→ KPS č+

Ne katerikoli človek, ampak tak in tak človek je volk, zato je to specifikirajoča metafora. Označujem vrsto ljudi ali pa ljudi z lastnostmi – odvisno od leksikalizacije metafor. V tem primeru imamo opraviti tudi s poimenovalno vlogo metaforičnega pomena – je pa poimenovalnost z vidika konotativnosti.

Specifikirajoči pomen loči še drugostopenjsko metaforo, ki pa je posplošujoča → posredno pridobljena prek specifikirajoče. Metaforični pomen 2. stopnje je podlaga za posplošujočo metaforo. Celotna struktura metaforičnega pomena 1. stopnje se prenese na človeka.

P^{M+} 2. UPS človek RPS napadalen – P^{M+} specifikirajoči

P^{M+} 3. slabšalno človek sploh – P^{M+} posplošujoči človek; človek = slabš. Volk → v definicijski prvini človeka dobim napadalnost takrat, ko brišem konotativni pomen

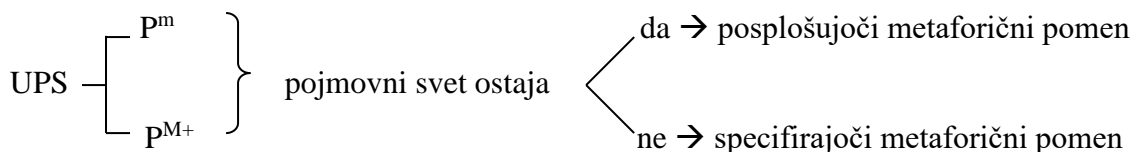
15. Vloga metaforičnega pomena v umetnostnem in znanstvenem besedilu

Metafora se je pojavila v vseh zvrsteh, je del našega odnosa do sveta (čustvenega, ekspresivnega). Je temeljni besedotvorni postopek v terminologiji – veliko je metaforične terminologije. Na drugi strani je metafora lastna umetnostnemu besedilu – tako slovarskemu kot individualnem smislu. Nastanek in struktura metafore je enaka v umetnostnem in znanstvenem besedilu, obe sta sestavljeni iz prekrivne lastnosti motiviranega in motivirajočega pomena. Prekrivni sta metafori v umetnostnem in znanstvenem besedilu po izvoru in strukturi, različni pa sta po funkciji:

- Metafora v znanstvenem besedilu je vedno v poimenovalni funkciji – ne velja nikoli konotativnost metafore v terminološkem poimenovanju → ni ekspresije. Starinskost in zastarelost v terminologiji je zaradi umiranja denotata znanstvenega sveta. Avtor si želi, da bi metafora v terminologiji postala čim prej del splošne znanstvene zavesti – izvira iz temeljne funkcije znanstvenega besedila.

- Metafora v umetnostnem besedilu – stilna funkcija – avtor ne želi, da bi se izgubila, prepoznavnost avtorstva metafore, hoče imeti individualnost metafore – čim dalj ohranjena individualizacija, avtorstvo metafore.

Avtorska leksikalizirana metafora je mrtva metafora. Pojemni svet UPS – ali ostaja v motiviranem pomenu ali pa se zgubi – glede na to ločimo dve skupini:

Vloga, ki jo ima metafora v znanstvenem jeziku glede na umetnostni jezik je tista, ki vpliva tako na njen izvor kot tudi na njeno nadaljnjo usodo znotraj jezika. Vloga metafore v znanstvenem jeziku je namreč poimenovalna (zapolnjevanje katahreze), v umetnostnem jeziku pa je njena vloga vezana predvsem na slogovni učinek. Če izhajamo iz različnosti vloge, ki jo imata oba skrajnostna pola človekove ustvarjalnosti, lahko sprejmemo kot logično zaenkrat še hipotetično trditev, da imamo na ravni terminologije opraviti predvsem s pomenskosestavinsko (semsko) metaforo, motivirano torej s pomenskimi sestavinami, pri metafori v umetnostni besedi (morda še naprej v poeziji) pa predvsem z noemsko metaforo – motivirano torej z vsebinskimi lastnostmi. Če je trditev za terminološko metaforo morda vendarle preveč radikalna, prav zanjo gotovo velja, da je razvidnost asociacije med motivirajočim in motiviranim pomenom glede na vlogo, ki jo ima znanstveno besedilo, vsaj zaželena.

Temeljna različnost vloge metafore v znanstvenem in umetnostnem jeziku – zapolnitev katahreze, slogovni učinek, utemeljena z izvorno različnostjo metafore v znanstvenem besedilu glede na metaforo v umetnostnem besedilu, pogojuje tudi različno perspektivo metafore: cilj metaforičnega znanstvenega termina je skladen s čisto obvestilno vlogo, ki jo ima znanstveno besedilo, se pravi takojšnja leksikalizacija (uslovarjenje) in s tem posplošitev (novega) vedenja (pomena), ki ga prinaša; cilj metafore v umetnostnem besedilu je ostati čim bolj in čim dalj stran od slovarja – skratka ostati čim dalj na ravni neleksikalnosti, originalne (avtorske) asociativnosti in s tem avtorske prepoznavnosti, tako tudi literarnoestetske učinkovitosti. Zato seveda terminološka metafora že od prvega trenutka mora izločati (naj bi izločala) subjektivno (tvorčevo) prvino, imenovano (tudi) na ravni pomena konotativnosti (sozaznamovalnost), literarna metafora pa mora prav to prvino ohranjati oz. na njej graditi svojo vlogo.

16. Medleksemska razmerja

Izhajamo vedno iz jezikovnega znaka. Jezikovni znak deluje na ravni semantike in semiotike.

Razmerja ločimo:

- medleksemska povezava izraza
 - izrazna raven:
 - enakoizraznost (homonimija)
 - podobnost (paronimija)
- povezava pomenov med različnimi leksemi
 - pomenska razmerja:
 - pomenska različnost+
 - protipomenskost (antonimija)
 - raznopomenskost (heteronimija)
 - različnost- (nerazličnost?)
 - prekrivnost
 - sopomenskost (sinonimija)
 - delna prekrivnost
 - nadpomenskost (hipernimija)
 - podpomenskost (hiponimija)
 - vzporedna podpomenskost (kohonimija)

Toporišič deli še homonimijo na homografijo (enakopisnost): koló – kólo in na homofonijo (enakozvočnost/enakoglasnost): gozd – gost.

17. Sopomenskost

To je medleksemsko pomensko razmerje, ki temelji na dejstvu, da imamo en sam denotat in najmanj 2 izraza zanj. Ta različnost mora biti izkazana z najmanj eno besedotvornomorfemsko (pomensko) sestavino, v veliko primerih pa z vsemi (neslovničnimi) morfemskimi sestavinami leksema. Lahko nastopa v sopomenskih parih ali sopomenskih nizih.

$$L_1 \left\{ \begin{array}{l} I \quad \neq \quad I \\ | \\ P_x \quad = \quad P_y \end{array} \right\} L_2$$

Enakoizrazni par: $P_x L_1 = P_y L_2$

$$L_1 \left\{ \begin{array}{l} I \\ | \\ P_x \end{array} \right. \neq L_2 \left\{ \begin{array}{l} I \\ | \\ P_y \end{array} \right. \neq L_n \left\{ \begin{array}{l} I \\ | \\ P_n \end{array} \right.$$

Enakoizrazni niz: $P_x L_1 = P_y L_2 = P_n L_n$

Je pomembna možnost v jeziku, ima pomembno stilno funkcijo – na ravni slovarja → slovarska sopomenskost; na ravni besedila → besedilna sopomenskost (=razvidna šele v besedilu, ni nujno, da je leksikalizirana), npr. Fant je padel. Reveža so odpeljali.

besedilna sinonimija

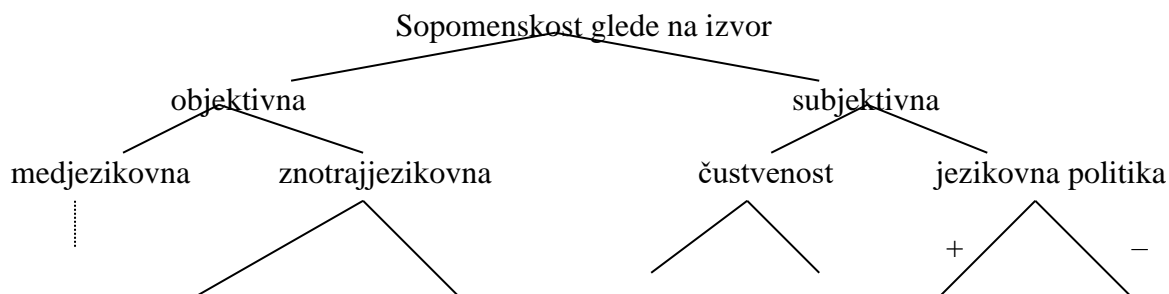
Sopomenskost se začne na ravni besedotvornih (obrazilnih) morfemov, najmanjših pomenskih enot jezika. Morfemi, ki izražajo kategorialne skladenjske lastnosti – sklon in število, niso podlaga za ustvarjanje sinonimov. Sinonimi se pa začnejo, ko začnemo govoriti o besedotvorju – na besedotvorni ravni:

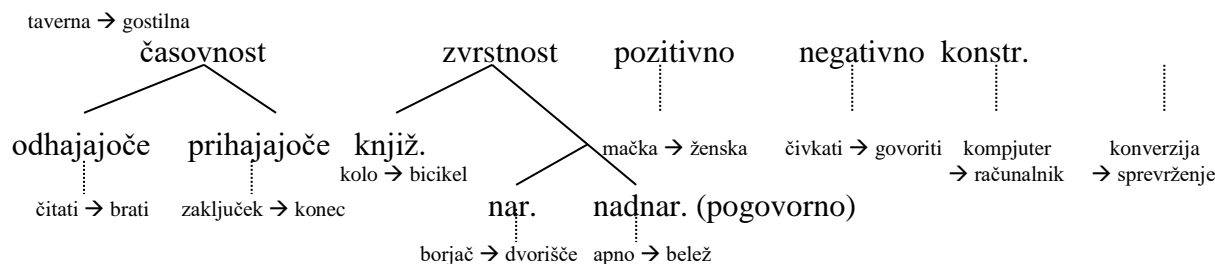
pis -ec → širši pojem
-ar
-un → slabšalno
-atelj

tisti, ki .../kdor piše

Za pravo sinonimijo velja, da zamenjam sopomenski izraz znotraj stavka v isti skladenjski funkciji, se ne sme spremeniti denotativni pomen: Oče bere časopis → Ata čita časnik. Velja tudi zamenjavnost znotraj stavka glede na osebkovo in glagolsko funkcijo (če gre za zloženi povedi): Vsak ata je oče in Vsak oče je ata. – medsebojna vsebovanost, vzajemnost. Na ravni konotativnosti se začne razlika med sinonimi, stilna vloga sinonimov. Gozd – hosta = narečno (konotativnost).

Če bi ostajalo sopomenski pari oz. nizi vezani samo na denotativni pomen, bi seveda pomenili jezikovno redundanco – negospodarnost. Zato je t. i. dvojnic – dublet, ki jih zaznamuje čista pomenska prekrivnost tako na ravni denotata kot konotata in zunajjezikovnih okoliščin sploh v (knjižnem) jeziku zelo malo; izjemo (lahko) predstavljajo le poimenovanja znotraj terminoloških podsistemov posameznih strok.

18. Delna sopomenskost

Delna sinonimija – so utemeljeni v primerih, ko nimam znotraj enega jezika, ko ne gre za popolnoma identični denotat, ko jezik prejemnik nima ustreznega denotata, npr. boršč (je vrsta juhe v Rusiji, na Poljskem) – juha, borjača : dvorišče gre za razmerje narečje : knjižni jezik; prevzeta beseda : knjižni jezik saloon : gostilna. Gre za kulturno posebnost 1. jezika proti 2., tudi med narečji – so utemeljena s specifičnim pojmovnim svetom, to se pokaže tudi na izrazni ravni. Sinonimi so dober pokazatelj kulturne različnosti med jeziki in dober utemeljitelj narečne različnosti znotraj jezika. Narečja nosijo s sabo svoj pojmovni svet, svojo zgodovino.

Delna sopomenskost sodi v okvir jezikovnosistemske pa tudi besedilne stilistike. Med delne sopomenke bi lahko uvrstili vse tiste, ki poleg denotativnega pomena prinašajo še:

- Vprašanje dejanske prekrivnosti denotata; sopomenskost se zdi, da je (vsaj v konkretnih primerih) določana bolj na vlogo denotata; npr. gostilna – pog. birtija – ekspr. krčma – pog. oštarija – v nekaterih deželah taverna – v amerškem okolju salun.
- Ev. tudi konotativni pomen: npr. govoriti – slabš. čivkati, gagati – nizko kokodajsati – slabš. krakati – nizko lajati – ekspr. ščebetati, žgoleti.
- Nekatere modifikacije v primerih kor čeden – lep – krasen ali grič – hrib.

19. Protipomenskost

Protipomenskost/antonimija – vedno nastopajo v parih (za razliko od sinonimov, ki so lahko tudi v nizih). Na protipomenskosti temelji prepoznavanje nečesa glede na vse drugo – pojavi se fonološka opozicija +(prisotnost) –(neprisotnost) lastnosti: vesel – nevesel. A to je skrajnostna razlaga. O protipomenskosti govorimo znotraj širšega pojmovnega pojma. Vrste protipomenskosti:

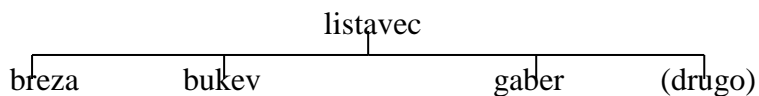
- Zamenjavna/konverzivna: dati – dobiti, povzroča spremembo aktantskih vlog, zamenjava antonimov povzroča spremembo aktantskih vlog: kdo_(a1) da komu_(a2) kaj_(a3) → kdo_(a2 → a1) dobi kaj_(a3)

21. Podpomenskost kot urejevalno načelo slovarja

Razmerje nad- in podpomenskost, v širšem smislu nad- in podrednosti, je temeljno urejevalno načelo slovarja kot refleksa načina mišljenja oz. abstraktnih procesov mišljenja in s tem v veliki meri tudi dejanske urejenosti sveta. Na omenjenem razmerju temelji slovarski pomen, njegova verbalizacija – razlaga, dveh skupin hierarhično različnih pomenskih sestavin, uvrščevalne pomenske sestavine (UPS) v nadpomenski vlogi in razločevalnih pomenskih sestavin (RPS) v vlogi slovarskopomenske prepoznavnosti ustreznih podpomenk; na tem razmerju temelji tudi oblikovanje najmanjšega in največjega pomenskega polja.

22. Vzporedna podpomenskost in raznopomenskost

Vzporedna podpomenskost – kohiponimija. Ko gre za nadpomenke, je razmerje med njim ustreznimi podpomenkami – leksemi lahko določeno še s t. i. solednostjo kot lastnostjo vzporedne podpomenskosti. Solednost kot podlaga vzporedne podpomenskosti je torej pogojena s skupno nadpomenko. Razmerje vzporedne podpomenskosti je definicijsko za lekseme s skupno UPS kot neposredno nadpomenko.

Raznopomenskost – heteronimija

Gre za posledično in ne temeljno paradigmatično razmerje med leksemi, kot je sopomenskost ali protipomenskost, vezano na vzporedne podpomenke, se pravi na razmerje med delnimi (pomenskimi) množicami oz. podmnožicami; nekateri jezikoslovci je v okviru posebnega pomenskega razmerja sploh ne omenjajo. → na pomenski ravni določa vzporedne podpomenke (kohiponime) skupna (skladenjsko) vodilna pomenska sestavina – nadpomenka, slovarskopomenska UPS, na soledni ravni pa izključevalnost – ekskluzivnost drugih slovarskopomenskih sestavin – RPS; za raznopomensko razmerje velja torej pomenska izključevalnost: trditev, ki jo vsebuje določena raznopomenka (heteronim), je glede na trditev v zvezi z drugo raznopomenko izključujoča, kar je mogoče zapisati A^1 izključuje $A^2 A^3 \dots A^n$; A^2 izključuje $A^1 A^3 \dots A^n$; torej vsak A^n izključuje A^{n-1} . trditev To je češnja izključuje trditev To je jablana oz. vsako tovrstno identifikacijsko trditev v zvezi z vzporednimi podpomenkami (kohiponimi), drugače: trditev To drevo je češnja vsebuje negacijo trditve To drevo je jablana itd. Razmerje izključevalnosti, določeno z ločnim veznikom ali – ali, kot definicijsko raznopomenskost, onemogoča tudi besedilno zamenljivost raznopomenk – če

hočemo seveda ohraniti obvestilno korektnost: Drevo je češnja ali jablana, Pes je ali lovski (pes) ali ovčarski (pes) ipd.: v primeru stalnih besednih zvez tip lovski pes, ovčarski pes in nekaterih tvorjenk imamo opraviti z izrazno razvidnostjo pomenske povezovalnosti in pomenske ločevalnosti. Raznopomenskost je torej pogojena z izključevalnostjo pomena (konkretno pomenskih sestavin) na ravni podpomenskosti.